

PALAESTRACALASANTIANA
A PIARISTÁK DOKTORI ÉRTEKEZÉSEI AZ 1932. ÉVTŐL
35. sz.

WERBŐCZY
ÉS
A FELVILÁGOSODÁS

ÍRTA
NAGY ERNŐ
PIARISTA

SZEGED, 1941.

Juhász István könyvnyomdája Szeged, Gróf Klebelsberg-tér 4. szám.
1941.

BEVEZETÉS

Értekezésem célja: rámutatni azokra az érintkező, de főként ütköző pontokra, melyeket a középkori világnézés szellemében fejlődő politikai, társadalmi, vallási és kulturális berendezkedésünk a felvilágosodás tört. énet. formáló ereje következtében felmutat.

A középkori, a Werbőczy-féle államszemlélet és a felvilágosodás a XVIII. századfordulón vívták élet-halál harcukat. E heves küzdelem eredményeként tett hazánk egy lépést a modern államélet felé.

Ennek a majdnem egy századra terjedő, lassú átalakulásnak mozzanatait és eszmei motívumait kutatva, főként azokra a politikai és irodalmi küzdő felekre hivatkozom, akik a felvilágosodás eszmevilágának birtokában korszerű állampolitikai változásokat sürgettek, vagy mellőzve ezeket, egyéni életükben, erkölcs- és irodalom-szemléletükben hódoltak a koreszméknek. Nem szerepelnek azonban a felvilágosodás századának írói közt azok, akik túlnőve a koreszméken, megálmodták az új-magyarország születését: Bessenyei, Kazinczy és Széchenyi. Dolgozatom nem tart számot arra, hogy az ő eszmevilágukban is kutassa a Werbőczy-féle felfogás és a felvilágosodás kétségtelen megnyilatkozásait.

Értekezésem tehát tartalma szerint eszmetörténet. Felhasznál jogbölcséleti, állampolitikai, vallási és erkölcsi mozzanatokat. Elsősorban ezek irodalmi megnyilvánulásaira vet figyelmet a felvilágosodás korában.

E helyen is hálás köszönetet mondok dr. Horváth Barna egyetemi tanár úrnak azért a szívességéért, hogy dolgozatom jogi részeinél útbaigazításaival segítségemre volt.

Szeged, 1941. február hó.

I.

A természetjog és a tételes jog a középkor és a racionalizmus felfogásában

1. Werbőczy jogbölcselete

Az Opus Tripartitum megalkotásakor az európai művelt államok jog- és állambölcseletében — egyes helyi jelentőségű elméleteket kivéve — még érvényben volt a középkori theocentrikus jogszemlélet. E jogszemlélet Szt. Tamás bölcseleti rendszerén nyugodott.

Az ő természetjogi tanítása és törvényelmélete bekapcsolódik bölcseleti rendszerébe, melynek középpontja a legmagasabb rendű érték, Isten. Felfogásában a természetjog az értelmes teremtmény részesedése az isteni Értelem örök törvényében.¹

A tételes törvény a természeti törvény közelebbi meghatározása és így a természetjog annak is szabályozó elve. Kötelező erejét is belőle, mint távolabbi forrásából meríti.²

A skolasztikus elvek szerint az ember a cél érdekében cselekszik. Azonban pszicho-fizikai összetettségének következménye, hogy cselekedeteinek kettős céllal kell bírniok: a lelki és az anyagi boldogulás célgondolatával. Az emberi cselekedetek szabályozója a törvény. A törvénynek tehát e kettős célú boldogságot kell előmozdítania. Mivel az egyén csak része az egésznek, a tökéletes társaságnak, azért a törvény célja a közboldogság biztosítása.³ Szt. Tamás fejtegetéseiből nyilvánvaló, hogy a jog az örök isteni Értelem visszfénye.

¹ Sum. Theol. I. II. 91. 2.

² Sum. Theol. I. 11. 95. 2.

³ Sum. Theol. I. II. 90. 2.

Jelesül, minden emberi törvény felett az örök törvényben (lex aeterna) gyökerező természeti törvény (lex divina naturalis) áll, melyen a közösség társadalmi és erkölcsi alapja nyugszik. E fejtegetésekkel világíthatók meg röviden azok a jogbölcseleti elvek, melyeken a középkor theocentrikus jogszemlélete felépült.

A Hármaskönyv, mely századokra megszabta politikai és társadalmi életünk fejlődését, megérdemli, hogy rámutassunk azokra a hatásokra, melyek alapelvül szolgálva időálló voltát biztosították. Werbőczy nemcsak a királyi megbízásnak kívánt eleget tenni, hogy a szokásjog összegyűjtésével a jogbizonytalanságot megszüntesse. Szeme előtt lebegett egy távolabbi cél, mely a kancellária keresztény világnézetű humanistáját ösztönösen vezette. Az volt ugyanis a szándéka a törvények és határozatok összegyűjtésével, hogy azok, „melyeket ezelőtt a legsűrűbb homály és sötétség borított, az írás fényével megvilágítva . . . köztudomásra jussanak“ (Praef. auct.).¹ Ezáltal vélte elérhetőnek, hogy a magyarságot, „mely ... a többi kereszténységet . . . vére hullásával, élte odaadásával és sebeivel biztosította és mentette“, jogi műveltségével is felemelje arra a színvonalra, melyen korában a Respublica Christiana többi állama volt. Világosan látta, hogy célját a kaotikus jogszokás összegyűjtésével el nem érheti. Ezért törekedett jogelméletét kora felfogásának metafizikai világnézetébe beilleszteni. A jog eredete, lényege, határai és célja után kutató értelmét így eredménnyel megnyugtatta. Tudatosan kereste a jog és az egyetemes emberi igazságok összefüggéseit; azt írta a Prológusban e törekvéséről: „Elhatároztam az előttem álló tárgyra nézve némely megjegyzésre méltó dolgokat . . . előrebocsátani“. A jogász és a humanista önérzetével iparkodott a jogszokást és a végzéseket „tisztá, világos és mindenki számára könnyen érthető nyelven előadni . . .“, hogy országunk törvényeinek első zsengéit ne azokból a régi mesékből . . ., hanem a tudás előcsarnokából és szentélyéből és magából a polgári tudomány forrásából vegyék“.

¹ Az idézeteket a magyarázó jegyzetek felhasználásával a Hármaskönyv milleneumi emlékkiadásából vettem.

A XVI. század kezdetén érzett már az egyetemes theocentrikus világnézettel szemben egy új irány, mely más elveket vallott a jogról és az államról, mint a hagyományos felfogás. A nominalizmus által túlhajtott individualista jogszemlélet (Occam†1349) vitát támasztott a hatalom eredetéről és birtoklásáról. A túlzott individualizmus kísérője, az epikureista társadalmi szerződés és népfelségtan, kérdéssé tette a jog természetfeletti eredetét. Ezzel kezdetét vette a jogszemlélet elvilágiasodása. Macchiavellinél (1469—1527) már nincs természetfeletti eredete a jognak. Az új eszmék magukban hordva a profán világnézet csíráit, a jövő korok történetalakító erőinek ígérkeznek. Werbőczy lényegileg a hagyományos középkori jogelméletet képviselte, a humanisztikus jogszemlélet profán elemei csak a theocentrikus jognézéssel összhangban érvényesültek jogbölcseleti tájékozódásában (Prol. tit. 6. § 1.).

Az első címben a Tripartitum szerzője az igazságosságról (iustitia) szól. Nem elégszik meg a fogalom meghatározásával: „Az igazságosság az az állandó és örök akarat, amely mindenkinek megadja a magáét“, hanem erkölcsi vonatkozásait is tekintetbe veszi (Prol. tit. 1.). Különbséget tesz „természeti és törvényi igazságosság között“. „A természeti az az állandó és örökké tartó akarat, mely (mint az előbb mondtam) mindenkinek a maga jogát megadja. Es e nélkül senkié sem lehet Istennek országa“ (Prol. tit. 1. § 3.). E felfogás biztosítja a *jog és erkölcs szimbiózisát* a Werbőczy-féle jogelméletben.

A természetjog meghatározásánál a hagyományos elméletekhez ragaszkodott: a római jog, a kanonisták és Szt. Tamás nyomán haladt. A természetjogról azt vallja, hogy az „a természeti ösztönnél és nem valamely rendelkezésnél fogva áll fenn“, tehát szükségképpen „minden nemzetnél közös“. A természetjogot, mint olyat tekinti, amely az evangéliumban van lerakva. Ez azt parancsolja, hogy „ki-ki azt cselekedje mással, amit akar, hogy mások cselekedjenek vele“, és tagadó formában is. E meghatározás az evangélium nyelvén fogalmazza meg a Stoa két jogelvét: *sum cuique tribuere, neminem laedere*. Végül Szt. Tamás felfogásával összhangban mondja: . . . „a természeti jogot kétféle érte-

lemben vehetjük. Egyképen, ha az ember eszes természetét tekintjük, amelyben az isteniekkel osztozik és ekként az embert illető természeti jogot isteni jognak mondjuk. Másképen, ha az ember érzéki természetét tekintjük, melyben a többi állatokkal osztozik, ú. m. érzésben, mozgásban és ösztönben“ (Prol. tit. 2. § 6.). A Szt. Tamás-i felfogás hangsúlyozza, hogy a természeti törvény nem tisztán hajlam, hanem lényegében értelmi tevékenység — *aliquid per rationem institutum*.¹ Hasonlókép Werbőczynél is két összetevőre bontható a természetjog: »Ha az ember eszes természetét tekintjük — és — ha az ember érzéki természetét:“

Mikor a „magánjog“ részeinek különbségéről szól, ismét kifejezi a természetjog isteni eredetéről vallott nézetét: (*ius naturale*) „. . . a solo Deo institutum, firmum et inpermutabile manens ...“ Werbőczy természetjogfelfogása nyilván feltételezi a világra vonatkozó örök isteni tervet (*lex aeterna*), tehát a gondviselő, személyes Istent is. A természetjognak e metafizikai síkon látása következtében nem volt nehéz számára minden pozitív jog s törvény forrását és örét benne látni, s jogalkotó tevékenységét ez „isteni jognak“ követelményeivel összhangba hozni.

Werbőczynél „az embert illető természeti jogot isteni jognak“ valló felfogás nem marad csak jogelmélet. Az életviszonyokat szabályozó tételes jogot a természetjognak, mint végső fórumnak vetette alá. Jogelmélete oly szerves kapcsolatban van a kánonjog és a skolasztika theocentrikus felfogásával, hogy egy síkon halad a tételes joggal szemben erkölcsi követeléseket támasztó hagyományos szellemmel, amely szerint a *jog és erkölcs elválaszthatatlanok*. Ezért szükséges az ő jogbölcseletében a tételes törvény számára a metafizikai elv, amely nincs alávetve a merő emberi elgondolások változásainak. A törvényt erkölcsi magaslatra emeli, és lelkiismeretben is kötelezőnek ítéli, amikor így határozza meg: „. . . az igazságosságból levont helyes ok, mely a tisztességest parancsolja, a tisztességtelent tiltja“ (Prol. tit. 6. §. 3.). A tételes jog forrásául Szt. Tamással összhangban a természeti törvényt fogadta el. Erre, mint nélkülözhetetlen szabályozó elvre, hivatkozik a tételes törvény eredetét illetőleg. Jogfel-

¹ Sum. Theol. I. II. 94. I.

fogása értelmében „... az emberi törvényeknek az isteni törvényből kell eredniök- Mert csak abban az államban van rend, amelyet isteni törvényhez alkalmazott törvényekkel kormányoznak“ (Prol. tit. 6. §. 7.). Az olyan tételes törvény, amely a természetjogi rendelkezéssel szemben privativ jellegű, érvénytelen. E felfogását kifejezésre is juttatta: „Az isteni törvénnyel ellenkező törvénynek tehát sem a nép megegyezéséből, sem huzamosabb szokásból ereje nincsen“, (u. o.) És érvényük is csak addig van a törvényeknek, „ameddig az isteni törvényektől nem különböznek“. Ebben az Összefüggésben a természeti törvényt (*lex divina naturalis*) isteni törvénynek nevezte.

Werböczy rendszerében a természetjog erejével bírnak a kánonjogi rendelkezések is, valamint a lélek üdvösségére vonatkozó isteni parancsok. Felteszi a kérdést, hogy azok a határozatok, amelyek „az egyháziak régi szabadságával, vagy az ezeknek adott kiváltságokkal — nem különben a — lélek üdvösségére vonatkozó dolgok“-kal ellenkeznek, jogerővel bírnak-e? E problémára tagadó feleletet ad.

Jogelmélete tehát mélyen a középkor szelleméből fakadt. Ez a felfogás spiritualizmusával az állam elé is a Teremtő dicsőítését tűzte ki végső célként. Törekvése volt az örök célra vezető isteni tervbe bekapcsolódás és már e földön annak valószínűsítése. Werböczy jogfelfogásában e transzcendentális célkitűzésen innen a közjót (*bonum commune*) akarta biztosítani, mint az állam elsőrendű és közvetlen célját. A törvényelméletében lerakott felfogás kizárja a közösség java fölé helyezett egyedi érdekek érvényesülését a közjó kárára. E felfogás azonban távol áll attól, hogy az egyéni javak tagadása legyen. Elismeri azok jogosultságát, mint a szenttamási jogelmélet, de fontosnak tartja, hogy az egyéni érdekek a közjót ne veszélyeztessék.¹

¹ Sum. Theol. II. H. 58. 5.

2. A természetjog és a tételes jog racionalista felfogása

Az egyéni érdekeknek a közjó fölé állítása nem lehetséges társadalmi megrázkódtatás nélkül. Erre tett kísérletet a renaissance óta egyre izmosodó természetjogi (észjogi) felfogás és racionalista államberendezkedés.

A renaissance jogbölcselete hűn tükrözi az individuális eszmék és igények többé meg nem állítható előretörését. A theocentrikus világkép elhalványulásával a természetjog metafizikai elvét a természetes ész helyettesítette. Ez erőérzetének növekedésével lerázta azokat a tételes jogot ellenőrző normákat, amelyeket a természetfeletti tekintélyen nyugvó theocentrikus világnézet rakott rá az állami törvényhozásra. A XVIII. században Grotius-, Hobbes-, Spinoza- és Pufendorfnál megszűnt a természetjog metafizikai elve, és megindult a jogszemlélet racionalizálódása.

A felvilágosodás küszöbén az volt a probléma, mi a jog és az állam alapja, tehát milyen viszonyban van egyén és közösség? Ezzel párhuzamosan haladt a renaissance óta hullámozó másik nehézség, milyen kapcsolatban van egymással a teremtmény és a Teremtő? Ez a három, kétségtelenül nem könnyű kérdés várt feleletet a felvilágosodás századától.

A XVIII. században Európa-szerte diadalra jutott racionalizmus korszakos harcait a természetjog (észjog) nevében vívta. Thomasius (1655—1728) még az Isten törvényére alapította a természetjogot, de vele szemben a tételes jog tökéletesebb voltát hangoztatta. Éles határt vont a „iustum“ és „honestum“ között. Ennélfogva a jog erkölcsi jellege megszűnt, s lényege a kikényszeríthetőségben volt, amint az „a jogos“ és „erkölcsös“ szétválasztásából logikusan következik. A szofista nyomokon haladó Rousseau (1712—1778) egyedüli jogforrásnak a népakaratot ismerte el (Contrat social 1762).

Az egyén szabadságáért és javaiért küzdött.¹ Elméletével kétségtelenül most is a tények felett állt, mint rendesen, s azoknak jelentőséget nem tulajdonítva csak a nép közakarátát tartotta törvényalkotó elemnek.² Thomasius elméletét fejlesztette rendszerré autonom erkölcsstanával Kant (1724—1804). Az erkölcsök metafizikáját (*Metaphysik der Sitten*) két részre osztotta: jogi kötelezettségekre (*Rechtspflichten*) és erkölcsikre (*Tugendpflichten*). Kant elgondolása kizárja a tételes jog lelkiismeretben kötelező erejét. Tehát a törvény kötelező erejét egy, a lelkiismereten kívül álló tényezőben kellett keresnie. A hatalmat ő is, mint Rousseau, az egyesült népakaratból származtatta.⁸ Jogon azoknak a feltételeknek összefoglalását értette, melyek mellett az egyesek önkénye (*Willkühr*) a szabadság általános törvénye szerint egymással összeegyeztethető. „Das Recht ist also der Inbegriff der Bedingungen, unter denen die Willkühr des Einen mit der Willkühr des Anderen nach einem allgemeinen Gesetze der Freiheit zusammenvereinigt werden kann“. Jogtanának, mivel tagadja, hogy a tételes törvénynek a lelkiismeretben bármiféle kötelező ereje is van, a jog lényegét annak kikényszeríthetőségébe kellett helyezni. Kant meg is fogalmazta e gondolatot: „Recht und Befugniss zu zwingen bedeuten also einerlei“.⁴

A jogtanával való foglalkozást az a meggondolás tette szükségessé, hogy a racionalista jog- és államtan először nála talált teljesen kiépített rendszerre, s hatása alól a modern államberendezkedés sem vonhatta ki magát. A történeti iskola támadása a XVIII. századfordulón megingatta e racionalista jogfelfogást.⁵

Az észjogi felfogás nálunk is a racionalizmus következtében lett divatos a XVIII. század utolsó évtizedeiben. Concha Győző és Eckhardt Sándor rámutattak azokra a forrásokra, amelyeken e jogelmélet hozzánk beszivárgott.⁶

¹ *Contrat social* I. chap., VI.

² *Contrat social* III. chap., VI.

³ Kant I.: *Die Metaphysik der Sitten*. Leipzig, 1868. *Sämtl. Werk.* VII. Bd. 131. 1.

⁴ Kant I.: i. m. 29. 1.

K. v. Savigny: *Vom Berufe unserer Zeit für Gesetzgebung*. 1814.
Concha Gy.: *A 90-es évek reformeszméi és előzményeik*. Bp. 1885.
Eckhardt S.: *A francia forradalom eszméi Magyarországon*. Bp. é. n.

Cházár András röpiratai utalnak szembeszökön Pufendorfra. A Hungária semper sua (1785) és a Quaerenti quid sit laesae maiestatis? amico respondit A. Ch. (1795) című röpirataiban írta: „Hogy a társadalmak a természet bajainak elhárítására álltak össze, hogy ennél fogva a társadalom boldogságától függ a polgárok boldogsága is, hogy a legfőbb hatalmat minden polgár szentnek és sérthetetlenek tartozik tekinteni, jól mutatja ki Puffendorfius“.¹ Ugyancsak Puffendorfi elméletére támaszkodik, amikor az egyén önkifejtőzése számára a társaságot jelöli meg. „Az embereket társaságba a szelídebb élet reménye hívta. Nincs ugyanis a természeti állapotban levő embernél nyomorultabb dolog a világon. így hát a természeténél fogva kívánja kiki a társaságot és ezt kívánva kívánja, mint Puffendorf mondja, a társadalom rendjét is“; (u. o.) Azonban a magyar felvilágosodás elsősorban Rousseau-ra támaszkodott.

Nemcsak a polgári réteg vallotta az észjog tanítását (Martinovics-összeesküvők), hogy ennek segítségével kiharcolja az őt megillető jogot a nemességtől, hanem a megyegyűléseken is hangzottakéi követelések az emberjogok nevében. Pestmegye „a közjog, az emberjogok és a Társadalmi Szerződés értelmében“ tiltakozóit az uralkodói abszolútizmus ellen.

Az arisztokráciánál is megtalálható a racionalista természetjogi felfogás. Batthyány Alajos gr. azt vallotta, hogy a hatalom Werbőczynél is átruházott jelleggel bírt, s a papok találták ki, hogy a királyi hatalom isteni eredetű. Felfogása szerint az uralkodónak meg kell hajolnia a nép akarata előtt, s a népnek joga van az uralkodói hatalomnak ellenszegülve visszaállítani a »kezdetleges államformát“.²

A racionalista természetjogelmélethez a köznemesség vezető rétege ragaszkodott görcsösen, álma valóráváltásának reményében. Az 1790/91-i országgyűlésen tanúsított magatartása kétségtelenné tette, hogy töretlenül élt még benne a Werbőczy-féle társadalomfelfogás. Ellenben elvetette a Hármaskönyv jogelméletét, ez ugyanis akadályozta volna felforgató osztályérdeke megvalósítását. Érthetetlen volt előtte a

¹ Eckhardt i. m. 31. 1.

² Batthyány A.: Ad amicam aurem I—IV, 1790—91.

Werbőczy-féle theisztikus világképpel harmóniában levő theocentrikus természetjog és törvényelmélet.

A Werbőczy rendszerében lerakott természetjogelmélet, mint a középkori univerzalizmus jellegzetes megnyilatkozása, nem keltett visszhangot a racionalizmus korának individualisztikus jogfelfogásában. Jogelméletét tehát, mint középkori maradványt, mély hallgatással mellőzte a lázas, racionalista reformszellemben induló 1790/91-i országgyűlés. Mert az észjogra támaszkodva — s az általa szentesített önzéstől tüzelve — nem a közjót (*bonum commune*), hanem a köznemesi vezetést lett volna hivatva a nemzet egyetemessége rovására törvénybe iktatni. Így e törekvések lesiklottak a hagyományos természetjogi elvek — *bona facere, mala evitare* — szilárd talajjáról, s vállalniok kellett a racionalista jogszemlélettől felidézett erőviszonyok bizonytalan játékát. Eltévelyedve ez osztályönzés a theocentrikus természetjog-szemléletnek igazságra épült, s a társadalmi igazságosságot (*sum cuique*) érvényesíteni törekvő felfogásától, meg nem gyökerezhetett s a történet folyamán a társadalmi igazságosságot ha tökéletlenül is szolgáló kiegyenlítődési küzdelem kérlelhetetlenül elhantolta volna.

A XVIII. század racionalizmusa érezte tehát nálunk is deformáló hatását a Werbőczy-féle középkori természetjogelméleten. Ennélfogva új átértékelési eszmék jutottak előtérbe az állami és a vallási életben is.

A középkori felfogás szerint a természetjog az Istentől rendelt erkölcsi rend: Isten, önmagunk és embertársaink iránti kötelezettségeink foglalata, tehát elsődlegesen kötelezettség a közjó érdekében is.¹ A Werbőczy-féle természetjog is analóg értelemben foglalt állást. Az alanyi jog ennélfogva csak másodlagos elemként jelentkezhetik, mint a természetjogi kötelezettség viszonya.

A racionalista természetjogelmélet pedig »az alanyi jogot nézi elsősorban, melyet szabadságként értelmez, és ebből szövi tovább tételeit. Minthogy a természetjog, sőt általában a jog ezen felfogás szerint az ember cselekvési szabadsága, ennélfogva minden további jogtételt ezen sza-

¹ S. Aug.: C. Faustum I. 22. c. 27.

badságra alapít. Az állam ezen iskolák szerint nem egyéb, mint az emberi szabadság oltalmazója“.¹ Az állami életben előtérben lévő észjogi felfogás a jogok egyenlővételére törekedett társadalmi és politikai téren.“

Az újkori természetjog tehát már léte kezdetén magában hordta a bomlás és bomlasztás csíráit, mikor az organizmus törvényétől elvonatkozva a racionalista alapon nyugvó állam- és társadalom-berendezkedést tűzte maga elé. Eszméi, csírában ugyan, már renaissance-kor államelméletében szentesítve voltak, csak a hagyományos theocentrikus világnézet történetformáló ereje késleltette forradalmi megvalósulásukat.

¹ Notter A.: A természetjog. Bp. 1906. 56. I.

II.

Werbőczy és a felvilágosodás állambölcselete

1. Werbőczy felfogása az államhatalomról

A nominalizmus által életre keltett szerződéselmélethez szervesen kapcsolódik az államhatalomnak az egyénekből kiinduló, tehát individualisztikus-demokratikus felfogása. Az államhatalom ilyen elgondolásának logikus következménye a népielségelv, melyet a racionalista jogszemlélet társadalom-átalakító energiává fejlesztett. Körvonalai egyre erősebben bontakoztak ki a skolasztika hanyatlásának korában. Az új eszmék először Werbőczy kortársának, Macchiavelli-nek felfogásában jutottak érvényhez (II principe 1514).

Ebben az időben fejezte be Werbőczy Tripartitumát. Az államjogi felfogása nem mutatja azt a jellemző rokon vonást a középkori állam szellemi struktúrájával, mint jogelmélete e kor theocentrikus jogbölcseletével. Közjogi felfogásának tengelye a királyi hatalom átruházott jellege: »... omnis nobilitationis, et ex consequenti possessionariae collationis, qua nobiles decorantur, et ab ignobilibus segregantur, facultas, plenariaque potestas, in jurisdictionem sacrae coronae regni, et per consequens in principem, ac regem nostrum, a communitate, et communitatis ab auctoritate, simul cum imperio, et regimine translata est“ . . . (Pr. I. tit. 3. § 6.). Azután fontos következtetést vont le ebből a történeti fikcióból: „Neque enim princeps, nisi per nobiles eligitur, neque nobilis, nisi per principem creatur“ . . . (Pr. I. tit. 3. § 7.).

A Szentkorona tehát csak a politikai nemzetet, a nemességet, foglalta magában Werbőczy felfogása szerint. Az a közjogi felfogás, amely a Szentkoronát a nemesi komunitáshoz köti, az „una eademque nobilitas“-elvben jutott el céljához, mellyel Werbőczy a fő- és köznemesség hatalmi egyensúlyban-tartására törekedett.

Közjogi felfogása messze eltér a királyi hatalom eredetéről vallott „középkori meggyőződéstől. A középkor felfogása a fejedelem hatalmát isteni eredetűnek tartotta. A király az Istentől kapott hatalmát a maga belátása szerint fordította alattvalói javára. „Item ille rex est, qui curam subditorum habet, ut bene operentur, quemadmodum pastor ovium“.¹ A középkor meggyőződésében a korona az uralkodói hatalom szimbóluma, isteni eredetű volt és elválaszthatatlan a királytól.

E tan Werbőczynél pártpolitikai színezetet kapott, és a nemesi jog szimbóluma lett, kizárva oltalmából a nem-nemeseket. A pártpolitikai törekvések szolgálatába állított, fiktív elmélet a főnemességnek a köznemességgel szemben ártalmatlanná tételére irányult. A történeti alapot nélkülöző szentkoronátant beillesztette a rendi világ köz- és magánjogi kereteibe.

Ezek után feltehető a kérdés, mit tartott az állam javának Werbőczy? Jogbölcséletében a középkor szellemében nyilatkozik erről: „.....omnes leges etiam in hoc regno nostro ad commodum rei publicae . . . referri oportet“. Azonban a gyakorlati jogász, pártpolitikai szenvedélyektől vezetve, az állam javát egyetlen párt érdekére korlátozta, jogfosztottá téve több, mint három századra a jobbágyságot.

A Tripartitum államjogi alapvetése tehát kora pártpolitikai küzdelmeinek szellemét viseli magán. Werbőczy a köznemesi párt élharcosa, pártpolitikai felfogása a nemesi jog kodifikálása. Alma volt egy harcos párt politikai törekvéseit révbe juttatni. Ezért közjogi felfogása — jogbölcséletével ellentétben — egészen gyakorlati jellegű. Nélkülözi e részben a metafizikai alapvetést. Államfelfogását pártpolitikai kiszámítottság és makacs célratörekvés jellemzi. Werbőczy e rész-

¹ St. Thomas, De regno, 3, 11.

ben jellegzetesen renaissance-politikus, aki osztályából kiemelkedve, vele szorosán összetartozónak érzi magát, s egyedül pártja érdekében cselekszik. Történetírásunk készséggel elismeri, hogy a Werbőczy-féle szentkoronatan „óriási pozitív hatással volt a magyar államiságra“.¹ Az új fogalmazása koronatan mint „centrumba vonzó szent erő“, megóvta az országot a nemesség uralma alatt, különösen a nemzeti megrázkódtatások idején, a feudalizmusnak attól a veszélyétől, hogy darabokra hulljon szét. Kiemeli azt az érdemét is, hogy a széles rétegű köznemességet egyenjogúsítván a főnemességgel, nagy lépéssel haladt előre társadalmunk „kiszélesítése, hogy ne mondjuk, demokratizálása“ . . .“

Werbőczy demokratikus irányú államfelfogásába hatalmi egyensúlyra-törekvés (*una eademque libertatis, exemptionis et immunitatis praerogativa*) a közösség jogalkotó géniuszában gyökerezik, amely a megvalósulás, az alkotmányjogokban való egyforma részesedés irányában halad. Az emberi egyenlőség-tudat tárgyát: az *una, eademque libertatis, exemptionis et immunitatis praerogativa-t*, tehát — a XVIII. század felfogásában — *a szabadságot és egyenlőséget* emelte Werbőczy szentkoronatan törvényerőre a politikai nemzetben belül. Önző rendelkezései a legkisebb hajlandóságot sem mutatták a köznép sorsának könnyítése iránt, mégsem lehetetlen, hogy látta demokratikus elgondolása végső etapját, az egész nemzet politikai egyenjogúságát. Erre enged következtetni az a megállapítása, mely a nép (*nobiles*) és a köznép (*plebs*) közé nem emelt ledönthetetlen válaszfalat. „*Populus enim eo differt a plebe, quo species a genere. Nam appellatione populi, universi nobiles, tarn magnates, quam inferiores, etiam ignobilibus computatis, significantur; plebis autem nominatione, soli ignobiles intelliguntur*“ (Pr. II. tit. 4. § 2.).

Felfogásában éles körvonalakkal bontakozott ki tehát a népfelségelv (*plenaria potestas ... a communitate et communitatis ab auctoritate . . .*) a politikai nemzetnél; nemkülönben a hatalomátruházás (*omnis nobilitationis facultas, plenariaque potestas in iurisdictionem sacrae coronae regni*

¹ Hóman — Szekfü, Magy. Tört. Bp. 1935.² II. k. 590. 1.

² Hóman — Szekfü, Magy. Tört. Bp. 1935.² II. k. 592. 1.

huius et per consequens in principem, ac regem nostrum ... simul cum imperio et regimine translata . . .). Elgondolása termékeny talajnak bizonyult volna az egész nemzettestet átölelő alkotmányfejlődés számára. Azonban a történetalakító erők megakadályozták alkotmányfejlődésünk szerves kibontakozását. Államjogi alapvetésében két emberöltővel elébevágott a renaissance profán jogszemléletét rendszerbe foglaló Jean Bodinnek (*De la république* 1577), azonban azzal a megszorítással, hogy a nép fogalmát csak a politikai nemzetre (*populus* Werbőczyanus) terjesztette ki. A köznemességnek korona egyenjogú tagjai közé juttatásából nyilvánvaló hogy a széles rétegű köznemességet tartotta egyedül nemzetfenntartó erőnek.

Jogelmélete és államjogi alapvetése közötti kétségtelen különbség a magyar humanizmus sajátos világát tükrözteti. A felső rétegekben ugyanis érvényesültek a renaissance-ideák, de a vallási eszmék általában a hagyományos érintetlenségükben maradtak. Híven őrzi ezt a Werbőczy-féle jog- és államelmélet éles ellentéte. Nyugaton a vallási térre is benyomult a renaissance-eszme, de nem hozott megújulást. Ellenkezőleg. E korban a tradíció és reform szerencsés összhangba-hozásának kodifikálása döntő fontossággal bírt nemzetünk fennmaradása számára, hisz ez biztosította az állam-eszme integritását, a politikai nemzet közösségi jellegét, irányt mutatva a jövő alkotmányfejlődése számára. Gondolkozásra készítő megnyilatkozása ez a magyar szellem hagyományon épülő fejlődésképességének.

2. A népfelségi állambölcselet

A XVII. század jogelméletében szilárd alapra van fektetve a Werbőczyánál is fellelhető népfelségelv — a *populus Werbőczyanus* a hatalom birtokosa — sa vele kapcsolatos hatalomátruházás. E meggondolás indította el a monarchisták és a monarchomachusok harcát a XVI. században. Az utóbbiak felfogása már ekkor szentesítette a forradalmat, amely két századdal később bekövetkezett.

Az egyén jogait biztosító népfelségelvnek a holland, francia és angol reformáltak voltak törhetetlen védelmezői az uralkodó abszolútizmusával szemben. Grotius és Spinoza a polgárok javát az arisztokratikus-republikánus rendszerben látták biztosítva. Hobbes az egyetemes népakaratot az uralkodó abszolút akaratában vélte összpontosulni. így sikerült neki a hatalmi abszolútizmust (*L'état C'est moi*) bölcseletileg megalapozni. A *Leviathan*, a mindent elnyelő államhatalom, abból a felfogásból táplálkozott nála, hogy az ember természettől fogva önző. Sokban hozzájárult a népszuverenitás megvalósulásához az angol alkotmányfejlődés (1688). Locke (1632—1704) rakta le államtanában a népfelségelv biztosításának alapjait.

Montesquieu (1689—1755) érdeklődését az angol alkotmányfejlődésből származó szabadelvű törvények keltették fel. A hatalommegosztás elve, mely egyedül van hivatva az egyén jogainak biztosítására, nála már eszményi követelmény az állam életében (*Esprit des lois* 1748). Felfogása az alkotmányos monarchia alapjait biztosította. A Montesquieu-féle elgondolás által biztosított monarchikus renddel szemben Rousseau-nál a teljes demokrácia érvényesül. A *Contrat social* egyedül a népet ismeri el a törvényhozó hatalom jogos bir-

tokosának: „. . . la puissance législative appartient au peuple, et ne peut appartenir qu' à lui“. A végrehajtó hatalommal Rousseau-nak távolról sem állt szándékában a monarchia alapjait erősíteni, ellenkezőleg, azokat aláásni. A végrehajtó hatalom elgondolásában egy, a néptől megbízott személy kezében van, ki e hatalmat a közakarat irányítása szerint köteles gyakorolni.¹ A végrehajtó hatalommal rendelkező személy nem birtokosa, csak megbízottja a hatalomnak (ministre), amelyet mindig a közösség javára fordít. Ez a felfogása abból következett, hogy a rousseaui embert, Hobbes emberével szemben, a természet jónak, társasérzésűnek alkotta. Ennélfogva ösztöne a közösség érdekében cselekedni.

A felvilágosodás racionalista jog- és államszemlélete következtében az állam célja is eltolódott a hagyományos felfogásától. E szerint ugyanis a helyes államm cél az egyéni jólétet, mint elsőrendű és közvetlen célt, kizárja. Ezzel szemben a racionalista állambölcselet az egyéni javak, az alanyi jogok biztosításában látta az állam elsőrendű célját, amint azt az emberjogok deklarációja is kifejezi. „Le but de toute association politique est la conservation des droits naturels et imprescriptibles de l'homme. Ces droits sont la liberté, la propriété, la sûreté et la résistance à l'oppression“. Az állam tehát nem erkölcsi, csupán jogbiztonsági intézmény, melynek az a feladata, hogy a közösség előnyeiben részesítse az egyént. Az ember természetjogai két pólus: a Liberté és az Egalité körül kristályosodtak, amint azt a felvilágosodás politikai és társadalmi mozgalmak bedobták a köztudatba.

Kant államtanában is a szabadságjogok egymásmellettiségének megvalósítása és a szociális atomok számára biztosítása az állam feladata, nem pedig a polgárok java: „In ihrer Vereinigung (der potestas legislativa, executiva, iudicaria) besteht das Heil des Staats, worunter man nicht das Wohl der Staatsbürger und ihre Glückseligkeit verstehen muss . . . sondern den Zustand der grössten Uebereinstimmung der Verfassung mit Rechtsprincipien versteht . . .“ (Rechtslehre § 49.).

A XVIII. század állambölcselete *szabadságot és egyenlőséget* hirdetett a társadalom minden tagjának, mint a természettől adott, elidegeníthetetlen emberjogot. Tehát gyöke-

¹ Contrat social 111. chap., 1.

rében támadta a fennálló monarchikus államformát és a feudalizmuson nyugvó kiváltságos társadalmi rendet.

A XVIII. század végén a Werbőczy-eszmék, az „*una eademque libertatis, exemptionis et immunitatis praerogativa*“, vagy a felvilágosodás terminológiájával élve, a szabadság és egyenlőség, nem nemesi előjogok többé hazánkban sem. Nem a *populus Werbőczyanus* kiváltsága, hanem minden társadalmi atom, főnemes és pór, koreszméktől megszentelt természetjoga. A forradalmi eszmék a nemesség körében elsősorban a rendi jogok, tehát Werbőczy érvényesülését jelentették a királlyal szemben, kizárva a polgárságot és a jobbágyságot a felvilágosodás állam- és társadalom-átalakító energiáinak áldásaiból. Az összeesküvők a forradalmi kor-eszmék logikáján haladva a teljes demokráciát akarták megvalósítani — sikertelenül.

III.

A Hármaskönyv társadalmi rendje és a felvilágosult eszmék

1. A Werbőczy-féle társadalmi rend

A Hármaskönyv társadalmi rendje a kiváltságelven épül és az adomány-rendszeren nyugszik, nemességre és jobbágyságra tagozódva. Werbőczy elgondolásában a nemességet a főpapság, a főnemesség és a köznemesség alkotta. A nemességtől élesen elkülönítette a számarányánál fogva összemérhetetlenül nagyobb jobbágyságot. A Tripartitum közjogi részében (I. R. 9. c.) „a nemeseknek négy fő és kiváltságos jogáról“ szól, összefoglalva az aranybulla óta immár háromszázados nemesi kiváltságokat. Ennélfogva: a nemes törvényes idézés és ítélet nélkül el nem fogható. Egyedül a törvényesen megkoronázott királynak van alávetve; birtokaival szabadon rendelkezik; mindennemű szolgáltatás és adó alól mindörökre teljesen mentes, csak védő háborúra köteles. Végül az aranybulla záradékában foglalt ellenállási jog is megilleti a nemest, ha az uralkodó a nemesi kiváltságok ellen cselekednék. Werbőczy szerint csak nemesi hatalom és birtokjog van, mely a szent koronából árad ki minden nemesre, mint annak tagjára (I. R. 3., 10. a).

A jobbágyság mint néposztály a XIV. században alakult ki egységesen. Szekfű rámutatott azokra a tényekre, amelyekből érthető a nemességnek az a törekvése, mely a jobbágyság szabadköltözésének elgáncsolására, a jobbágyterhek fokozására és birtokjogától való megfosztásra irányult.¹

¹ Hóman-Szekfű, i. m. II.² k.

A gyenge királyok alatt a nemesség jogaiban megerősödve, véghezvitte az érdeke-sugallta legfontosabb törekvéseket.

A parasztlázadás után az 1514-ik évi országgyűlés oly rendelkezéseket hozott a jobbágyság ellen, melyek eltávolíthatatlan válaszfalat emeltek a földesúr és jobbágya közé. Ezek a határozatok fordulópontot jelentettek a jobbágyság fejlődésében.¹ Az országgyűlés erőszakos határozatait Werbőczy kifejtette, és beiktatta a Hármaskönyvébe. A harmadik részben (III. R. 25. c.) írja, hogy a jobbágyok: „eddigelé a szabadság amaz előjogával éltek, hogyha úgy akarták, szabadságukban állott törvényes földbérük letétele és adósságaik kifizetése után lakóhelyeikről más, nekik inkább tetsző helyre költözniök, hogy majdan ott lakjanak . . . minthogy azonban az egész nemesség ellen felkeltek ... az elmúlt nyáron szabadságukat végkép elvesztvén, földesuraiknak föltétlen és örökös szolgaságába kerültek“.

A parasztlázadás után a teljes személyi és vagyoni jogfosztottság nehezedett a jobbágyságra. Bírāja pallosjoggal mindenkori földesura, ki ellen perjoggal nem élhetett (I. R. 31. a). Ugyancsak nincs a jobbágyanak „munkabéréen és jutalmán kívül semmiféle birtokjoga, hanem az egész föld tulajdona a földesurat illeti . . .“ (III. R. 30. a).

A nemesség tehát Werbőczy Hármaskönyvében megtalálta a jobbágysággal szemben jogainak foglalatát, amit nem is mulasztott el kislelkűen kiaknázni.

A XVIII. század államában a demokratikus eszmék jelölték meg az állami és társadalmi fejlődés útját. Ezekről a magyar nemesi társadalom nagy része hallani sem akart. A 90-es évek politikai és társadalmi küzdelmei híven mutatták azokat a rendi szellemű Werbőczy-eszméket — mint majd látni fogjuk — amelyek osztályérdeke számára racionalista köntösben hasznosíthatók voltak. Azonban nem volt kétséges a kor politikai arculatát vizsgáló előtt, hogy az állami közösség fennmaradását a műveltség bizonyos fokán csak észszerű birtokpolitikája, had- és adórendszere biztosíthatja, így a rendi alkotmány átalakítása, szerves demokratizálása, elkerülhetetlen követelménnyé vált. A demokratikus fejlődést nálunk a nemesség Werbőczyre támaszkodva lehetetlenné tette.

¹ 1514: XIV., XV. t. c.

2. A felvilágosodás eszméi Magyarországon

E rendkívül bonyolult szellemi mozgalom szálai az ébredező természettudományi szemlélethez és a renaissancenak az ókor szellemi hagyományaiból táplálkozó racionalista felfogásához vezetnek. Bacon empirizmusa és Descartes racionalista rendszere, nemkülönbén Newton mechanikus természetbölcselete egy-egy állomás e szellem fejlődésében. Az empirista-racionalista felfogás szétvetette az irodalom kereteit, s új társadalmi és vallási szemléletnek lett megindítója. Különösen az encyclopedisták tettek nagy szolgálatot e felszínes korfelfogás népszerűsítésének.

A felvilágosodás nevét a ködtől, a felhőtől tiszta égboltozattól kapta. A tiszta ég a Ráció, a megvilágosult emberi értelem, melyet többé nem homályosíthatnak el a múltban gyökerező hagyományok, ítéletek és hittételek. Ez „ódon sallangok“ elhányása után a mindenható Ráció minden téren érvényesítette az őt megillető vezetést, a *józan gondolkodás* felszabadítását. A XVIII. századi felvilágosodás tehát a szellemi élet minden rétegén uralomra jutott, hagyomány-romboló vezéreszme.

* *
*

A magyar felvilágosodás szálai a XVII. századba nyúlnak vissza. Ekkor jutottak ugyanis közvetlen érintkezésbe a Ráció forrásaival a külföldi egyetemeket látogató diákjaink és a külföldet járó főuraink.¹

Nagyban hozzájárultak a felvilágosodás tudományos

¹ v. ö. Szekfünek a magyar felvilágosodás szellemtörténeti jelentőségét eddig egyedül kimerítő és nagyvonalú összefoglalását (Magy. Tört. V². 11. lk.).

vívmányainak terjesztéséhez a hazai piaristák. Jellemző a rendnek a korszellem iránti fogékonyságára a modern természettudományok és filozófia felkarolása. Bacon, Galilei, Gassendi, Descartes és Newton tanai lelkes ápolásra és terjesztésre találtak Kalazancius szerzetében. A piarista iskolára jellemző eklektikus filozófiát Eduardo Corsini, pisai egyetemi tanár, foglalta össze. Magyar földön is hamar elterjedt ez eklektikus filozófia nagynevű tanítványa, br. Cörver Elek révén Leibniz, Wolf és Newton szellemében. Benyák Bernát 1777 körül magyarul tanította a filozófiát a kor tudományos színvonalán haladva. A piaristák kerülték a skolasztikus felfogással való összeütközést, s az új természettudományi és filozófiai ismereteket, mint a hagyományos ismeretek kiegészítését tartották szükségesnek, lépést tartva a tudomány fejlődésével.

*

A felvilágosodás szellemének szélesebb körökben elterjesztését hírlapjaink mozdították elő. Bél Mátyás, Thomasius tanítványa, 1721-ben indította meg a *Nova Posoniensia* című latin nyelvű hírlapot.¹ Egyes szokatlan égi tűnemények leírásában a szerkesztő racionalista ismeretterjesztő felfogása jutott kifejezésre. Beszámolt olyan külföldi mozgalmakról, mint a tudós társaságok felállítására irányuló törekvések. Bél hírlapját szerkesztője külföldi tanulmányai következtében az új tudományos eszmék levegője érintette. A Windisch Károly Gottlieb szerkesztésében megjelent *Pressburger Zeitung* (1764) gyakorlati, utilitarista tudósításaival, a német irodalmi (Goethe, Gottsched, Gessner, Lessing) és filozófiai ismeretek (Leibniz-Wolf) terjesztésével szolgálta a felvilágosodás úttörő feladatát. Fontos szerep jutott a hazai irodalom és műveltség terjesztésében Ráth Mátyás lapjának, a *Magyar Hírmondónak* (1779). Célja volt, hogy a külföldi és hazai nevezetesebb eseményekről hiteles tudósítást adjon. A szerkesztő sokoldalú képessége lehetővé tette, hogy irodalmi, gazdasági és keres-

¹ Ferenczy J., *A magyar hírlapirodalom története 1780-tól 1867-ig.* Bp. 1887. 12., 14. 1.

kedelmi tudósítások mellett tudományos értekezések is jelennek meg lapjában. Néha nagyszámú könyvismertetést közölt, természetesen, miként hírszolgálatait is, a cenzúra ellenőrzésével. Mária Terézia úrbéri rendelete után csakhamar az angliai jobbágyság helyzetének megváltozásáról értesített: „Nincs Britanniában jobbágyság. A parasztok, akik a nemesek jószágaiban laknak, mindenképen szabad emberek, csak bizonyos árendát tartoznak esztendőnként fizetni“.¹ Amikor Révai vette át a Hírmondót (1784), az irodalmi és tudományos közlemények jutottak inkább szóhoz a politikai hírekkel szemben. Révai szándéka: „Nemzetünk és nyelvünk finomabb kiművelésére“, mint az új eszmékkel megindított nemzeti megújulás egyetlen eszközére irányult. Az 1787-ben megindított Magyar Kurír Szacsvay Sándor szerkesztésében nemcsak a felvilágosodást szolgálta, hanem a forradalom eszméit is széles rétegekben terjesztette. A Magyar Kurír első száma az európai politikai helyzetet ismertette. A lap nagyobb felét külföldi tudósítások, apró hírek és udvari események töltötték meg. Szacsvayt székely jelleme, hazafias érzülete és szabadkőműves-liberális felfogása több alkalommal összeütközésbe hozta a cenzúrával. Nem egyszer tudósításainak egyes részei a »rostában« maradtak. A lap lelkes szószólója volt a nemzeti nyelv és művelődés fejlesztésének. A magyar színiészet és iskolaügy oly problémák voltak előtte, melyekről gyakran tett említést. A kor forradalmi eseményeit lapjában allegorikus formába burkolta. Tendenciózan értesített az Etats-Généraux híreiről. 1789. május 27-én azt írta, hogy „mi óltától fogva Amerika az Anglus jármot nyakából ki-vevén szabad Társasággá lett, az olta minden Nemzetek ezen arany szabadság után ásíttoznak és a Frantziákra — is a Wasinkton Filozófiájának szele fuvallott, és hogy az a kívül pallérozott Nemzet meg-megmutassa, hogy elmebéli világosság is vagyon birtokában, sok Vármegyék a magok Députátusainak olyan Instrukciót adtának, mellyen el fog az ostoba világ bámulni, midőn világosságra jövend. A házások választása — a Papok házassága — a Lottéria el-törlése — más kriminális Törvénykönyv — a Papoknak a Római udvartól leendő ne-függése — a sok klastromok eltörlése, s sok más efféle nemzet

¹ Hóman—Szekfű, i. m. V.² k.

szabadságába tartozó dolgok forognak-fenn“.¹ A Kurír beszámolt a Bastille lerombolásáról és az emberjogok kihirdetéséről, nemkülönben az új francia alkotmánytervezetről is.

Szacsvay szabadkőműves felfogását mutatják a vallási türelmetlenség ellen folytatott harcok, s az Egyház és a vallás ellen indított támadásai. Nem mulasztotta el olvasóit értesíteni, hogy a francia papság néhány fanatikus kivételével letette a polgári esküt.²

E felvilágosult elvek mellett Szacsvaynál is megfért — kora magyar felfogására jellemzően — a nemesi eszme. Örvend a korona hazaérkezésén s a főispáni beiktatásokon.

A Hadi és Más Nevezetes Történetek című újságban is gyökeret vert a felvilágosodás szelleme. Szerkesztője támadást intéz a papság, a haladás akadályozója és a polgári rend ellensége ellen.

A szabadelvű Spielenberg Pál szerkesztésében megjelenő Ephemerides Budenses politicae et litterariae című lap figyelemmel kísérte a francia eseményeket és a forradalmi törvényeket.³ Beszámolt a vallásoktatás visszaszorítását célzó közoktatásügyi törvényekről, ismertette azokat a külföldi könyveket, melyek a francia közoktatásügyi tervet és a forradalmi konstitucionalizmust magasztalták. Megjegyzésre méltó, hogy beszámolt e lap a felvilágosodás eszméit terjesztő magyar röpiratirodalomról, s védelmébe veszi azok forradalmi eszméit.

Kazinczy Orpheus-ának is (1790—1792) a „józan gondolkodás“ és a „nyelv tökéletesítésének“ művelése volt a főcélja.

*

*

*

A hírlapi vitáknál is szembeszökőbben jelezte az eszmei korfordulót a XVIII. század szokatlanul gazdag röpiratirodalma. A küzdő felek egyforma hevességgel szálltak síkra — legtöbbször névtelenül — majd a hagyományos, majd a felvilágosult, utópisztikus államrend védelmében. A politikai

¹ id. Eckhardt, i. m. 106. l.

² u. o. 107. l.

³ u. o. 109. l.

nemzet Werbőczyn kívül elvetett minden érdekét veszélyeztető felfogást; a politika kisémmizettéi pedig esküdtek az új evangéliumra, az alkotmányt, a társadalmat és a vallást akarva korszerűvé tenni, vagy elföldelni.

A nemesi jogoknak a felvilágosodás szellemében való megszorítását nálunk először a kormányzat sürgette. E törekvések már a felvilágosodás politikai és társadalmi átalakulását célozták. E felfogás jutott kifejezésre Kollár Ádám röpiratában: „De originibus et usu perpetuo potestatis legislatoriae circa sacra apostolicarum rerum Hungariae libellus singularis“ (Vindobonae, 1764, 174 l.).¹ Kollár szembezállt a nemesi kiváltságokkal, az osztó igazság (ius aequum) nevében a jobbsorsú sorsának enyhítésére törekszik. A mű e néhány soros kitérése a reformeszmék ébredését jelentette. A jobbsorsú enyhítésének és a királynő által kért nemesi felkelésnek pénzen megváltása azonban még korainak látszik, amit a munka visszhangja is élénken bizonyított.

A nemesség ösztönösen, nemcsak a hagyományos magyar ellenzékiesség alapján, megérezte, hogy nem mondhat le Werbőczyről, mert az erősödő uralkodói abszolútizmus alkotmányos jogainak újabb megszorításával felelt volna. Akik tisztán láttak, meggyőződhetek arról, hogy amíg a francia eszmék a nemesi privilégiumok kiirtásával egy új politikai és társadalmi rend s a nemzeti haladás előmozdítását célozták, addig az uralkodóház álreformtörekvései az abszolútizmust voltak hivatva megszüldíteni.

A felvilágosult abszolútizmus megvalósítására kívánt jogalapot nyújtani Grossing röpirata is: „Dissertatio politico-critica de praerogativis nobilium Hungariae“ (1786). Már a gyalázkodástól sem riadt vissza a magyar alkotmány támadásában. Azt írta, hogy a nemesi kiváltságok közjogilag nem igazolhatók, csak Werbőczy elgondolásában születtek.² A nemesi kiváltságokról sorra igyekezett kimutatni, hogy azok érvénytelenek, s csak Werbőczy révén hitte el a nemesség, hogy őt kiváltságok illetik meg. A nagy jogász személyét sem kímélte a röpirat. Grossing szerint, ha a közjó úgy kívánja,

¹ Ballagi G., A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig. Bp. 1880. 69. I.

² Ballagi: i. m. 77. I.

az uralkodónak el kell törölnie a nemesi kiváltságokat, sőt az egész magyar alkotmányt.

Keresztúri József röpirata, „Álom második Józsefrül“ (Budán, 1781. 47 l.), az uralkodó reformjait adta elő. Szabadságot és a közterhek arányos elosztását, a vallásnak az emberi dolgoktól való megtisztítását kívánta. A felvilágosodás koráramlatával összhangban sürgette a jobbágságnak, a »múlt idők egyik legembertelenebb maradványának« eltörlését.¹

Nagyváthy János „A tizenkilencedik században élt igaz magyar hazafinak örömórái“ (cca 1790. 40 l.) című röpiratában még a felvilágosodás reményeit is meghaladó boldogságot jósol.² Az emberiség célját az egyenlőségben látja, s mintha álma már meg is valósult volna, megrajzolta az egyenlőségre épülfűj, eszményi társadalmat. Ebben a társadalomban minden, az idők változásaival becsúszott egyenetlenséget lakostársaik közül, nemes meggondolás után kiirtottak és minden rendet az egyenlőségnek öléhez mérvén, arra az egyenlőségre visszaállítottak, melyben a mezei munkás a polgárt, a polgár a nemest, a nemes a bárót és grófot, jószágos és nemes cselekedetei számához képest tartja magánál elsőbbségnek“. Elérzékenyülésében azt mondja, hogy úr és paraszt ezután egymásnak „munka-segítőtársa“ lesz. A földesúr a jobbágyának atyja, barátja ebben az eszményi társadalomban, hol boldogságuk, örömük és bánatuk egymásétól elválaszthatatlanok. A klérus is hajlik már az egyenlőség felé, belátva, hogy igazságtalan dolog oly nagy vagyonnal rendelkeznie. A papok, nőtlen emberek lévén, a családi és a közterhek alatt görnyedőknek segítségükre sietnek. A klérus lemond a coelibatusról is, s többé nem vonja ki magát a »társaságbeli terheknek“ viselése alól. Azután a haza boldogítására törekszik, és felekezeti békében él másvallású honfitársaival. A nemesség is lemond adóprivilegiumáról, ami örömkönyveket csal Nagyváthy szeméből. Az egyenlőség által lendületet vett humanizmus emberségesebb büntetőjogot követel. A nemeslelkű Nagyváthy a felvilágosodás eszméinek, az egyenlőségnek, a filantrópiának és a vallási türelemnek fáradhatatlan terjesztője a 90-es években.

¹ Ballagi: i. m. 239. 1.

² Ballagi: i. m. 334. 1.

Hoffmann Lipót, a „Bábel“ és „Ninive“ szerzője, szükségességnek tartotta, hogy közjogi téren kiiktassa a nemességet.¹ Szembeszáll azzal a közkeletű felfogással, hogy az uralkodóház trónöröklési joga megszakadt volna, mivel József császár túlvetette magát a koronázáson, és az ősi alkotmányt önkényesen eltörölte. E kérdésben Hoffmann egészen alkotmányellenes álláspontra helyezkedett. A császár eljárását megengedhetőnek tartotta, mert — szerinte — ha a nemesség kiváltságait esküvel megerősítette volna a koronázáskor, akkor a nemesség hatalmát az alsóbb néprétegek elnyomására használta volna fel. Megjegyzi, hogy a nemesség kiváltságaiért elszántan harcol, a köznép jogaival pedig nem törődik.

Másik röpirata, a „Ninive“, a nemességet állította pelengérré. A vezető réteg hibáit tárta föl durva torzítással, hogy a külföld közvéleményében egy ázsiai horda benyomását keltse. Tudatlannak, iskolázatlannak festette politikailag a nemességet, amely csak a Tripartitum-ot és a Corpus Iuris-1 ismeri, egyébként irtózik a könyvtől. Úgy véli, hogy a nemesség az említett könyvekben megleti a világ minden tudományát. Többre becsüli a könyvnél a kártyát, s még az ország sorsát is kártya mellett dönti el. Szerinte a nemesség csak kiváltságait követeli, a polgárságot és a parasztságot pedig közterhekkkel nyomorgatja. A vármegye a nemesség mentsvére, kezében van az igazságszolgáltatás, azért a polgár és a paraszt élet- és vagyonbiztonsága ismeretlen fogalom Magyarországon.

A „Bábel“ és „Ninive“ szerzője megrajzolta a magyar nemesség torzképét, s leszedte róla a keresztvizet, mivel ragaszkodott Werbőczyhez, s halogatta a szabadság és jogegyenlőség értelmében való alkotmánymódosítást. Hoffmannak nem volt szeme meglátni, hogy valóban e magyar néposztály sem volt hibásabb, mint európai testvére. A magyar nemesség történeti hivatását nem ismerve, a köteles tiszteletet is elvitatta tőle.

A századvég röpiratai között a „Politisch-Kirchliches Manch-Hermoeon“ (1790,250 l.) egyik legértelmesebb munka.² Hidegen ítélte meg a nemességet, s egyik alapvető hibájának

¹ Ballagi, i. m. 383., 385. lk.

² Ballagi, i. m. 399. l.

tartotta, hogy a koreszmékkal s a haladás gondolatával meg-
rögzöttsége miatt nem tud egyetérteni. Ezért szenvedett
II. József politikája is hajótörést. Szerzője — Mályusz szerint
— Molnár János pesti evangélikus lelkész.¹ Némi rokonságot
mutat e munka a nemesség jellemrajzában a «Bábel» és
.Ninive« című röpiratokkal. A haladás elgáncsolását és a
vallások közötti torzsalkodás okát a nemességben és a papság-
ban keresi. Felfogása szerint, ha a tolerancia meg lett volna
eddig, akkor az ország fölvirágzása rég előrehaladt volna. Tré-
fásan jegy. ?ik meg, írja a röpirat szerzője a Corpus Iuris-ról,
hogy azt két ló vontatja egyik helyről a másikra. Nem is kell
ezen csodálkozni, hiszen ez a magyar Korán hétszázkilencven
év bölcsességét foglalja magában. A rendek politikai határozatai-
nak józanságához nem is férhet szó, csak az érthetetlen, hogy e
néposztály magán kívül senkivel és semmivel sem törődik.
József császár intézkedései azonban felkeltették a polgárok
és a parasztok figyelmét, s nem lehetetlen, hogy az elnyomott
néposztályok a kiváltságaihoz ragaszkodó nemességet hely-
zetük túrhetetlensége miatt egyszer letiporják. Kiütközik a
szerző kozmopolita felfogása is, mert a haza szót, miként
Rousseau az emberiség szótárából kívánta törölni, mellőzte
munkájában. Legkevéssbé sem ütközött meg azon, hogy a
császár a magyar helyett a németet akarta hivatalos nyelvvé
tenni. Nyilvánvaló kozmopolitizmusának következménye, hogy
a nemzet közjogi érdekeit sem tartotta szem előtt.

A katolikus vallást veszedelmesnek gondolta az államra
és a haladásra nézve. Szerinte a katolikus országok elma-
radottak, s a papság a híveket csak addig tudja megtartani,
ameddig a felvilágosult eszméket sikerült előttük elkendőznie.
A katolikustól nem is várja el, hogy polgártársának vallja a
másvallásút, aki az egyenlőség és a szabadság apostola,
mert a katolikus megveti a természetjogokat. Előtte csak az
szent, amit Róma annak ismert el.

Két röpiratában küzdött a magyar közjog ellen Izdenczy
József államtanácsos. Az „Etwas vom Werböcz« című röp-
irat csatlakozik a Manch-Hermoeon-nak a Tripartitum ellen
irányuló támadásához.² Izdenczy Grossing modorában ipar-

¹ Mályusz E., Sándor Lipót emlékiratai 1790-1795. Bp. 1926. Bev. 130.1.

² Ballagi, i. m. 405. 1.

codik Werbőczy Hármaskönyvének történeti jelentőségét leszállítani. Sőt, hogy megvadult abszolutista felfogásának mi sem vessen gátat, a Hármaskönyvet csak úgy tekintette, mint amelyet hibái és ferdítései miatt az 1527-ik évi országgyűlés törölt közjogi tudatából. Ezzel szemben elhallgatta, hogy azok az intézkedések, melyek a Tripartitum helyettesítését vették tervbe, eredménytelenek maradtak. Nem szólt arról sem, hogy törvényhozásunk már 1588-tól 1790-ig Werbőczyt, mint kötelező jogforrást idézte. Ugyancsak mellőzte Izdenczy azt a tényt is, hogy az 1715:24. t. c. alapján dolgozó commissio systematica-nak is a Hármaskönyv szolgált alapul kodifikációs törekvéseiben. A röpirat célja volt bebizonyítani, hogy Werbőczy a magyar törvényhozás értelmében már több század óta hatályát veszítette, tehát nincs talaj a nemesség lába alatt az abszolutizmus ellen vívott küzdelmében.

A másik röpirat, az „Irrthümer in den Begriffen der meisten Ungarn (1790. 1341.), szintén a magyar közjog ellen irányult.¹ Megrója a magyarságot ázsiai vadsága miatt, melyet még most sem vetett le. Magasztalva szól József császár abszolutizmusáról. Sorra veszi azután a magyarok közjogi tévedéseit. Azt állította, hogy Magyarország kezdetől fogva csak örökösödési tartomány volt, az örökösödés joga pedig mindkét nemre kiterjedt. Azonban Mátyást, aki választás útján jutott a trónra — ezt Izdenczy is elismeri — kiiktatta a törvényes uralkodók sorából. Megállapította aztán, hogy a szabad Jírályválasztási jog csak Werbőczy álma volt. Megvetését mind Werbőczy személyével, mind a magyar alkotmánnyal szemben kifejezésre juttatta. Ugyancsak a Hármaskönyv ellen írta, hogy Magyarország mindenkor abszolút monarchia volt; tévedés tehát, hogy a király a rendekkel együtt hozza a törvényeket. Arcpirító szemtelenséggel állította egyes királyokról, hogy nem tartottak országgyűlést, holott törvények maradtak tőlük. A törvényhozás jogát egyedül a királynak sajátította ki a Werbőczynél lerakott alkotmányos monarchikus elvekkel ellentétben! “Rr3. c). A koronázást fölösleges ceremóniának tartotta, mivel úgymint abszolút monarchia a kormányforma. Ezért szükségtelen is a koronázási diploma Magyarország számára, és ezt azért

¹ Ballagi i. m. 514. 1.

is el kell hagynia az uralkodónak, mert azáltal csak az arisztokrácia kiváltságait erősítené. Végül kioktatta a főpapságot is, hogy téves felfogás azokat a jogokat követelnie, melyek a nemesség kiváltságai.

Izdenczy hallatlan cinizmussal vállalkozott a magyar alkotmány és törvényhozás többszázados hagyományon nyugvó tételeinek meghamisítására. — Batthyány Alajos gr. a „Tausend und ein Irrthum“ című röpiratában szedte szét, és igazította helyre Izdenczy rosszakaratú és zavaros közjogi fejtegetéseit.

Csak csekély számú röpirat foglalt állást — főként a katolikus papság köréből — a Werbőczy-féle államrend mellett. Ezek közül is kiválik Szaitz Leó „Igaz Magyar“ című röpirata a vallásos és a nemzeti hagyományok megbecsülésével. Csak a katolikus szerinte az igaz magyar. Elzárkózik a másvallásúaktól és az új koreszméktől is. Tehát a koreszméket hűn megszólaltató hírlapok és röpiratok, egyformán eljutva a főúri palotába és az egyszerű polgárházba, hevesen döngették a régi rend bástyáit.

* *

A szabadkőművesség jelentősége abban állott, hogy az újhumanitás és a filantrópia hivatásszerűen vállalt terjesztése mellett tevékenysége szoros kapcsolatban volt a francia forradalmi eszmékkal. Célja a zsarnokságtól és az előítéletek hatalmától megszabadítani az emberiséget. Politikai, társadalmi és vallási téren egyaránt küzdött a régi rend és képviselői ellen.

Az 1790/91-i országgyűlés vezető politikusai, sőt a megyei követek is nagyrészt szabadkőművesek voltak.¹ Amint az országgyűlési mozgalmak mutatták, a páholyokban a hazafias szellem uralkodott; bár e megállapítás nem zárja ki a kozmopolita eszmék melengetését sem. Hajnóczy egyik levelében így írt: „Ha tehát meggyőződésem szerint az alkotmány a nemesek és a nem-nemesek között gyűlöletet támaszt és a

¹ V. ö. Mályusz E., i. m. Bev.

nemesség sohasem fogja erőszakosan magához ragadott jogait másokkal megosztani, kötelezve vagyok minden tőlem telhetőt megtenni, hogy embertársaim elévülhetetlen jogai birtokába jussanak. Ilyen módon emberbarát leszek a nélkül, hogy megszűnnék jó hazafi lenni. De ha e kettőt nem lehet egymással megegyeztetni, inkább emberbarát, mint patrióta akarnék lenni. Ez az én elméletem“. Kazinczyt inkább a kozmopolitizmus édestestvére, a filantrópia ragadta meg, mint a patriotizmus, mikor a bécsi illuminátusok jelszavaira: „evertere superstitionem, opprimere tyrannismum, bene facere“ — így kiáltott fel: „Nem ez-é az élet legédesebb boldogsága?“¹

* *

Az arisztokrácia ismerkedett meg nálunk először a francia eszmékkel. Főként Bécsen keresztül kapcsolódott be a francia eszme körbe, melynek megismeréséhez nélkülözhetetlen volt a francia nyelv. Ez eszme körbe bekapcsolódással már eleve bele is csöppent a felvilágosodás eszmevilágába. A 70-es években ugyanis már befejezettek tekinthetők a francia felvilágosodás nagy művei (Encyclopedia, 1771). Ezután legfeljebb a fürge, napi sajtótermékek vették ki részüket a népszerűsítésből. A 80-as években a felvilágosodás elvégezte szellemi küldetését, s férfimunkája tudatában várta az alkalmas történeti pillanatot eszméi megvalósítására.

Nálunk a francia szellemmel ismerős Orczy Lőrinc br. nagyon távol állt attól, hogy közösséget vállaljon a demokratikus eszmék sürgetésével. Gúnyolódott ugyan „Loyola seregén“ s a »klastromok henyélő fellegén“, de nagy tudománynak tartotta, „ha jól tudunk élni, ha a jó erkölcsben tudunk elől menni“. Atyja, barátja jobbágynak, de nem javítani akarja a nép sorsát, hanem ellentétül a nagyok cifra nyomorúságával, azt ecseteli, hogy milyen boldog a paraszt, a kézműves, a munkás, a polgár a maga egyszerűségében.² Idillikusán rajzolja „A szegény parasztnéphez“ intézett

¹ Kazinczy, Lev. II. k. 51. 1.

² Arany J., írói arcképek. 222. 1.

„Beszéd“-ben (1756) a paraszt boldogságát a demokratikus eszmék korában.

Szurtos fiacskádnak hamis mosolygása,
Szeretett társadnak czuppant csokolása,
Szép idő, físs szellő, madarak szólása,
Végzik örömdetet s egy tál zsíros kása.

Orczy a kor egyre jobban elterjedt szabadság gondolatával szemben megállapítja, hogy csak a helvétáknál van szabadság, no, meg a magyar arisztokráciánál, olyan uralkodó alatt, mint a királyné.

Barcsay Ábrahám mélyebben hatolt a francia filozófiába, mint Orczy. Ódát írt a budai egyetem megerősítésének kihirdetésekor, mert ezután a „bölcse ség“ és „tudás“ terjedni fognak. Barcsaynak életeleme a kor szabadságeszméje: „Szabadság! Szabadság! lelkem urasága“ — kiáltott fel, mégis így ír az úrbéri rendelet végrehajtásakor egy főúri asszonynak:

„Jut eszembe midőn, úrbér hirdetésén,
Nálad tánc közt sírtunk hazánknak esésén.“
Látható, hogy Mária Terézia alatt a magyar közmeggyőződés csak keveset gondolt a fennálló Werbőczy-féle politikai és társadalmi viszonyokkal, amikor Nyugaton már az összeroppanás előtt állt a feudális társadalmi rend.

II. József uralkodása alatt azonban az arisztokrácia egy része eltúrte a császár abszolútizmusát, nyilván a demokratikus eszmék megvalósulása reményében. Tisztviselői karában ott találjuk Zichy Károly gr., Balassa Ferenc gr., Jankovich Antal gr. zászlós urakat, az udvari kancellári tisztséget pedig Pálffy Károly gr., Majláth József gr. és Teleky Mihály gr. viselték. A főispáni hivatalokat Batthyány, Esterházy, Grassalkovich és Pálffy hercegek, Almássy, Csáky, Erdődy, Hadik, Haller, Illésházy, Nádasdy, Niczky, Sigray, Széchenyi és Sztáray grófok töltötték be.¹

¹ Fraknói V., Martinovics élete. Bp. 1921. 7. 1.

3. A kormányzat barokk és racionalista szellemű felvilágosult törekvése

A XVIII. századi eszmék nem nélkülözhatték azokat a politikai és társadalmi intézkedéseket, amelyek megvalósulásukat egyedül biztosíthatták.

A királynő tehetetlen volt, amikor a nemesi előjogon, az önzésen akart rést ütni. Intézkedései már a felvilágosodás eszméit éreztették. Az új politikai, társadalmi és vallási törekvések átalakító energiái azonban az udvar barokk szelleme miatt nem érvényesülhettek. Csak azokat a rerormeszméket valósította meg, ha kellett, a nemesség ellenére is, amelyek a birodalom anyagi és szellemi fejlődésére elkerülhetetlenül szükségeseknek mutatkoztak.

Nem járt sikerrel a királynőnek az a törekvése, hogy Werbőczyt félretéve, a kor hadviseléséből kiöregedett nemesi felkelést pénzen megváltassa. Hasonló kudarc érte a gazdasági követelmények által is sürgetett birtokpolitikáját, valamint a közteherviselést célzó terveit is. Egyedül a közigazgatás és igazságszolgáltatás terén ért el a kor színvonalához méltó eredményeket. E kísérletek után tanácsadóira (gr. Kaunitz, van Swieten, gr. Haugwitz) hallgatva, kik a haladás eszméit képviselték a felvilágosodás szellemétől idegenkedő monarchiában, a jobbagység sorsának enyhítésére törekedett. A sikertelen országgyűlési próbálkozás után 1767-ben kiadta és végrehajtotta, a rendek ellenkezése ellenére, az úrbéri rendeletet.

Ezek a törekvések a felvilágosodás eszméinek érvényesülése az új tanoktól idegenkedő udvar politikájában. Haugwitz az «Istennek tetsző egyenlőségre» hivatkozott, amikor a papság és nemesség megadóztatását hangoztatta. Maga a királynő is fontosnak tartotta az »Istennek tetsző egyenlőséget«, sőt ereiéhez képest megvalósítására is törekedett. A felvilágosodás eszméi tehát még a katolikus barokk köntösében, az ellenállás előtt meg-megtorpanva, törtek céljuk felé.

József császár uralkodásának irányjelző kezdeményezése jövő társadalmi fejlődésünk számára a felvilágosult eszmék megvalósítása volt. A trónörökös egyetlen célja, amelyre életét tette fel, létbe hívni azt a távolban ködlő eszményi államot, amelyet a felvilágosodás hirdetett.

Kétségtelen, hogy a rendi társadalom legerősebb támasza a Werbőczy-féle nemesi jog volt. A rendek ezt örökéletűnek hitték akkor is, amikor a felvilágosodás már félrelökte a kiváltságos társadalmi osztályokat szentesítő eszméket, s új alapokra fektetett filozófiájával az egyéni öncélúságot vitte diadalra.

Ebbe a gondolatkörbe kapcsolódott bele a trónörökös, akinek gondolkodását nem környezete, hanem az encyklopedisták eszméi formálták. Családi élete eléggé megérteti, hogy miért számúzta világából az érzelmet, és miért kötötte magát olyan tragikus eltökéltséggel a Rációhoz. Inkább a hideg ész, mint az érzelmes szív vezette, amikor mint „Falkenstein gróf” szerzett tudomást birodalmában a szegénységről. A Ráció szolgálatába állította rendelkezéseit, amelyekkel a saját elgondolása szerint kívánta a bajokat orvosolni. Népei boldogítása nem szívügy, hanem racionális kötelesség volt számára.

A királyi hatalmat a felvilágosodás jog- és állambölcsölete révén a modern értelmű természetjogból vezette le, amelyet a bécsi egyetemen a Leibniz-Wolf irányt követő Martini népszerűsített, és nem Isten kegyelméből, mint tette azt Mária Terézia. A környezetében levő írók a felvilágosult eszjogból mutatták ki, hogy az összerződés következtében az uralkodóra ruházott hatalomnál fogva jogában áll népeit, akár akarata ellenére is, boldogítani. Sonnenfels emberszerető aggodással terjesztette műveiben az emberiség jogait és a közboldogság eszméit. Ő e nemes cél megvalósítását tűzte a királyság elé, s ennek reményében híve volt az uralkodói abszolútizmusnak. A közboldogság eszméje a fennálló feudális rend lerombolását tehát joggá és kötelességgé tette.

A trónörökös anyja halála után nem habozott államelméletét megvalósítani. Tervszerűen kezdte meg hősi küzdelmét a magyar rendi alkotmány, azaz a Hármaskönyv

ellen. A Werbőczyben lerakott merev politikai és társadalmi rendszer idegen volt elgondolásától és a monarchia fejlődését célzó terveitől. Meg kellett tehát kísérelnie a felvilágosodás racionalista eszméitől kényszerítve a nemesi privilégiumok széttöbbantását. Központosító törekvéseibe nem volt beleilleszthető a vármegyei autonómia. Az országot tíz kerületre osztotta, és azok élére királyi biztosokat állított, akik alá az általa kinevezett alispánokat rendelte. Az alispánok hatáskörét a megyei nemesség rovására erősen kiterjesztette, rájuk bízva az úrbéri perek intézését is.

Ismét a nemesség kiváltsága ellen irányult az uralkodó új adóterve. Gazdaságpolitikai intézkedéseit a racionalista filozófián nyugvó fiziokratizmus irányította (Quesnay.) A fiziokratizmus felfogása szerint a közjólét egyetlen forrása a természet, közelebről a föld. E felfogás értelmében az embernek természetjoga, hogy annyi birtokkal rendelkezzen, amennyi megélhetéséhez szükséges. II. József a fiziokratizmusra támaszkodva törölte a nemesi kiváltságok közül a legéberebben őrzöttet s egyszersmind a legönzöbbit, az adómentességet. E tannal ugyanis adva volt számára a közteherviselés alapelve: „Csak a föld lehet állandó alapja az adónak, ebből pedig következik, hogy az úri s jobbágyi, kamarai és papi föld között teljes egyenlőség legyen, s azokat nagyságuk, termékenységük és a termények vidéki ára szerint kell megadóztatni.”¹ II. József racionalista gazdaságpolitikája következtében 1786-ban Magyarországon is bevezette a kataszter-rendszert, s megállapította, hogy az országgyűlések által eddig fenntartott adózási rendszer igazságtalan. Az volt a célja, hogy a „primae nonus“ — birtokjogi és adómentességi privilégiumával szemben a nemességet a jövőben az ország többi néposztályával egyenlővé tegye. A telekkönyvi hivatal megszervezése után (1787), az országgyűlés megkérdése nélkül megtette a szükséges intézkedéseket a közteherviselés megvalósítására.

II. Józsefnek a vármegyére s a nemesi adózásra vonatkozó rendeletei szilárd alapul szolgáltak az 1785-i jobbágy-pátensben foglalt rendelkezések számára. Az úrbéri rendelet,

¹ Hóman-Szekfü, i. m. V. ² k. 42. 1.

habár a jobbágyságban alávetett néposztályt látott is, már az új eszmék szellemében fogant. Most az uralkodó a jobbágy-sorsnak a kor követelményei szerint való rendezését akarta megoldani. Elérkezettnek látta az időt, hogy a Werbőczy-féle szerencsétlen jobbágybilincseket szétverje. A császári intézkedés a földművelés fellendítésére hivatkozott, amikor a jobbágyterhek rendezését elrendelte. Először azok szolgálásra emlékeztető járandóságát, a robotot, pénzen váltatta meg. Ezzel az intézkedésével nem pénzügyi, hanem politikai és gazdasági céljai voltak. Főcélja az uradalmi földek földarabolása volt és általa a hazai népesség anyagi és szellemi színvonalának emelése.¹ A latifundiumok helyébe tehát a népesség gyarapodását célzó kisbirtokrendszert akarta megteremteni.

A császár a jobbágyságban a Werbőczy-féle felfogással szemben nem jogfosztott néposztályt, hanem állampolgárt óhajtott látni. A racionalista társadalom-és gazdaságpolitika, amelyben a jobbágytársaság gyökerezik, nem tévesztette szem elől, hogy az állam minden polgára egyenlő. Eltörölte tehát a jobbágy nevet, és megengedte ismét a szabadköltözködést. Megszüntette a személyes függést, s a jobbágy ügyeit kivette az úriszék kezéből, és a vármegyéhez utalta. Megtiltotta, hogy elegendő ok nélkül egyik községből a másikba helyeztessék, vagy jobbágytelkétől megfosztassék. Megnyitotta a jobbágyság előtt a szabad pályaválasztást.

A Werbőczy-féle rendi alkotmányt tehát szétszedte, hogy a korszellemtől megjelölt haladást ne akadályozhassa. A közteherviselés, a törvény előtt való egyenlőség, a birtokképeség és a hivatalviselési jog által a császár megvalósította a felvilágosodás demokratikus állam- és társadalom-berendezését. A „milliókért“ szolgáló császár reformjai nem lehettek tartósak a majdnem háromszázados Werbőczy-eszmével szemben. Maga volt kénytelen élete végén lerombolni, amit uralkodása alatt épített. Lázás újjítási eszméi azonban a hétszázkilencvenes évektől fogva éltek. A reformkor ismét az ő újjításaiban föllelhető tervekkel lépett nemzeti megújulásunk útjára.

¹ Marczali HL, Magyarország története II. József korában. Bp. 1885—8-III. 37. 1.

IV.

A demokratikus eszme társadalmi osztályainknál

1. A felvilágosult rendi demokrácia

A császár halála után az 1790/91-i országgyűlés a nemzeti ellenállás, a koreszmék és a franciaországi események hatása alatt az alkotmánymódosító törekvések jegyében indult. Közismertté vált a Társadalmi Szerződésre támaszkodva az a megállapítás, hogy József császár önkénye miatt az örökösödés fonala megszakadt, a nemzetnek tehát joga van új szerződést kötni a királlyal.

Az új alkotmánytervezet elkészítésénél döntő szerep jutott a szabadkőműves páholyoknak, ahol a Balogh-féle javaslatokat kidolgozták. E tervezet követeléseit később a vármegyei követek megbízatása is magában foglalta. Az új alkotmányterv az európai forradalmi eszmék hatását érezte sajátos magyar nemzeti jelleggel. A kilencvenes évek reformeszméi ugyanis a Werbőczyn nyugvó magyar politikai és társadalmi rendet voltak hivatva átalakítani a Szabadság, Egyenlőség és Testvériség szellemében. A rendi alkotmány a köznemesség szemében az arisztokrácia túlsúlyát jelentette, azért készült reformjaival a király és az arisztokrácia hatalmát gúzsbakötni. A Balogh-féle alkotmánytervezet tengelye a Rousseau-i szerződéselmélet volt. E szerint az örökösödés megszakadván, választás útján töltendő be a trón; így lehetséges lett volna a királyi hatalmat névlegesre csökkenteni és a kormányzást a szélesrétegű köznemességre átjátszani. A kor demokratikus eszméi értelmében nyilvánvaló, hogy a törvényhozó hatalom egyedül a népé lett volna. Az ország-

gyűlés az egyedül jogosult törvényhozó szerv. A végrehajtó hatalomban a nép a vármegyék útján vett volna részt. Az országgyűlés a nádort és a helytartótanácsot megfoszthatja hivatalától, s azt a nemzeti szenátusra ruházza rá. E végrehajtó hatalomban természetesen a főpapság, az arisztokrácia és a városok nem részesülhetnek. A bírói hatalmat — a Rousseau- és Montesquieu-féle elvek alapján — egy külön szerv gyakorolja.

Ez a felvilágosult államelméleten nyugvó demokratikus alkotmány csak a köznemességet foglalta magában. A köznemesei demokrácia megtagadta az arisztokráciától a kiváltságokat, s azt a saját színvonalára iparkodott süllyeszteni. A jobbágyságról önző újításainak közepette nem vett tudomást. Meghagyta eddigi földhözkööttségében, kivette sorsa irányítását az uralkodó kezéből is, mert Werbőczy szerint a nemességnek van alávetve.

Ezzel a reformtervvel — ha nem is minden részében — rokonszenvezett az ellenzéki arisztokrácia francia műveltségű része is. A mérsékeltettek hajlandóságot mutattak a megvázkództatás nélkül megvalósítható reformeszmék iránt (Szechenyi gr., Zichy gr., Haller gr., Podmaniczky br., Almássy gr., Forgách gr. stb.), egyes féktelenek azonban, egyidőre a forradalmi jelszavak miatt megfosztva a politikai helyzet tárgyilagosságotól, ellenségei voltak az arisztokráciának, és forradalmi átalakulást követeltek politikai és társadalmi téren. Battyhány Alajos gr. a monarchia és a demokratikus köztársaság között ingadozott. Főlemelte szavát, hogy a népeknek az arisztokráciát többé nem szabad hatalomhoz juttatniuk, ha egyszer megszabadultak a monarchiától. Mint a szabadság és a jogegyenlőség híve — melyeknek feltétele a politikai szabadság — sürgette a közteherviselést. A jobbágyság számára az úriszék megszüntetését, a szabadköltözködést, a bérletrendszert és a hivatalviselési jogot követelte. Szorgalmazta, hogy a jobbágyságot az országgyűlésen két esküvel kötelezett nemes képviselje. Eszményi törekvéseiben, nem számolva a történelmi fejlődéssel — melynek eredményétől néha maga is megrettent, nem volt egyedül. Sztáray Mihály és Fekete János grófok — francia mintára — letették a grófi címet, és az alsótáblán tárgyaltak.

A köznemesi párt, mint a XVI. században, ismét magát gondolta nemzetfenntartó elemnek. Küzdelmeinek eszméi a Contrat social, az Assemblée nationale és a francia forradalom gondolatvilágában gyökereztek. Ürményi personálisnak is az volt a véleménye, hogy a társasággá alakult közösség a főhatalmat vagy megtartja, vagy átruhazza a szerződésben megállapított feltételek szerint.

A köznemesség a királyi hatalom átruházott jellegére vonatkozó történeti jogfolytonosságot Werbőczyből merítette. Nála felfedezte a népfeláulást, melynek a francia események történetformáló erőt adtak. Megtalálta tehát a joggá fejlődött eszmei kapcsolatot a Werbőczy-kor és a felvilágosodás demokratikus törekvései közt. A főhatalom birtokosa e szerint a Nép, s az, a köznemesi ellenzék felfogásából és önzéséből nyilvánvaló, csak a széles rétegű köznemesség lehetett. Az ellenzék a történeti jogfolytonosságra támaszkodva, s a Szabadság és Egyenlőség eszméjétől hajtva, az arisztokráciával való egyenjogúságra törekedett, felfelé demokratizálódott. A kor Szabadság-eszméje alapján, mint a főhatalom birtokosa, vélt történelmi jogait az uralkodóval szemben a saját érdekében törekedett érvényesíteni.

Öncélú, demokratikus törekvéseiben a jobbagysággal szemben a koreszmékkal ellenkező álláspontra helyezkedett. A jobbagyfelszabadítás, mely a felvilágosodás természetjogi felfogásától elválaszthatatlan volt, nála a Werbőczyben megcsontosodott birtok- és közjogi elvek alapján lehetetlen. A helyett, hogy az észjogra támaszkodva a jobbagysors humánusabbá tételét sürgette volna, még azokat az engedményeket is megtagadta, melyekkel József császár könnyített e politikailag és társadalmilag is részvétet keltő néposztályon.

Nyilvánvaló, hogy a köznemesség az 1790/91-i országgyűlésen Werbőczy állam- és társadalom-elméletére támaszkodva csak osztályérdeket tűzött ki célul. Ez az alkotmányterv a koreszméktől szentesített elveknél fogva legyőzhetetlen energiának bizonyult. — Az uralkodóval, az arisztokráciával és jobbagysággal szemben egy korlátlan köznemesi osztályuralmat lett volna hivatva megvalósítani a korszellemtől új erőre kapott Werbőczy-eszmék segítségével. II. Lipót azonban

eszéllyel szerelte le a köznemesi forradalmi mozgalmat a reichenbachi megegyezésben.

Az országgyűlés bezárásakor a Werbőczy-eszme győztesen került ki a korszellemtől előidézett válságából. Körvolnalzták a rendek, hogy az ország független, és a saját alkotmánya szerint köteles kormányozni az uralkodó. A törvényhozó hatalom a Moniesquieu-i elv alapján az uralkodót és a rendeket illeti. Az adókérdésről egyedül az országgyűlés jogosult határozni. — így a jobbágyság helyzete csak maradt a Werbőczy-féle keretek között. Az örökválság gondolata fel sem merült a jobbágyságra vonatkozó intézkedéseknél. Sőt a bérletrendszer megvalósítása is csak elmélet maradt.

A rendek a koreszmék hatása alatt meggyőződhetek arról, hogy a nemesi alkotmányt korszerű reformokkal kell életképessé tenni. Törölni kívánták Werbőczyből az előre-gedett tételeket, s a korkövetelményeknek megfelelő újításokról akartak gondoskodni. Az 1790/91 -i országgyűlés által kiküldött bizottság, melynek tagjai között a polgári elem is képviselve volt, történelmi alapra helyezkedve készült megalkotni a reformalkotmányt.

A Werbőczy-eszme szempontjából szemlét kell tartani e reformtörekvések irányelvein.

A bizottsági munkálatok alapját József császár rendelkezései, tehát a racionalista természetjogi felfogás alkotta. Azonban azokon a területeken, melyeken a nemesi érdek veszélyeztetve volt, a rendi felfogás vált irányadóvá. Az adózást, a jobbágyság birtokképességi jogait illetőleg még a hagyományos Werbőczy-szemlében folytak az előkészületek.

A jobbágykérdéssel foglalkozó bizottság elismerte a Rousseau-i egyenlőség-elvet, a jobbágysággal szemben mégis Werbőczyt alkalmazta. Nevezetesen meghagyta a reformtervezet a jobbágy további függését, nehogy a úrszék megszüntetésével az úr és a jobbágy közt levő „vinkulum“ megszakadjon, mely a közjót is szolgálja. A birtokképesség tekintetében még teljesen Werbőczyt vette alapul a bizottság. A jobbágyoknak csak annyi földet szándékozott juttatni, hogy a nemesi birtok adómentességének és a hadsereg fenntartására szolgáló jobbágyadónak megfelelő fedezete legyen. Ugyancsak

nem mutatkozott a felvilágosodás szelleme a robotra és a szabad költözkedésre vonatkozó terveknél sem. Az úrbéri szerződés időtartamát egy emberöltőre korlátozta a bizottság. Az örökváltságot, hogy az utódokat ne terhelje, akiket a természetjog értelmében akaratuk nélkül elődeiknek elkötelezniük nincs joga, megtiltotta.

A közbejött történelmi fordulat megakadályozta a konzervatív-haladó reformok szerves kibontakozását. A Hármaskönyvön nyugvó rendiség tehát leküzdötte nálunk a *racionalista jogszemlélet* és a *francia forradalom* társadalom-teremtő erőit, s csak egy félszázad múlva sikerült a liberális államszemléletnek összeroppantania.

2. A forradalmi demokrácia

Az országgyűlés Werbőczy-szellemű határozataival a polgári réteg volt a legkevésbé megelégedve. A franciaországi »tiers-état“ sikerein lelkesedve csak az alkalomra várt, hogy terveit akár forradalmi eszközökkel is megvalósíthassa. Ennek a néposztálynak a felfogása, amelyet már feltűzeltek a francia eszmék és események, jutott kifejezésre Bacsányi költeményében:

Nemzetek, országok, kik ma kelepcében
Nyögtök, a rabságnak kínos kötelében
S gyászos koporsóba döntő rabigátok
Nyakatokról eddig le nem rázhattátok;
Ti is, kiknek vérét a természet kéri,
Hív jobbágyitoknak felszentelt hóhéri,
Jertek, hogy sorsotok előre nézzétek
Vigyázó szemetek Parisra vessétek!

E forradalmi eszméket készült megvalósítani Martinovics és társainak mozgalma.

Az összeesküvés tagjai közül csak Martinovics, Laczkovits és Hajnóczy eszméi érdemelnek tüzetesebb vizsgálatot. A többiek nem dolgozták ki rendszer formájában nézeteiket, csak a per alkalmával előkerült iratok bizonyítják, hogy őket is áthatotta a nemesi politikai és társadalmi rendszert elsöpörni készülő forradalmi eszme.

Martinovics röpirataiban és két katekizmusában fejtette ki politikai elveit.¹ A történelmi fejlődést tagadó racionalista állam- és társadalom-szemlélete nagy következetességgel a Rousseau-i szerződés-elméleten épül. Az államhatalom és a társadalom alapjának a racionalista természetjog-szemlélettől

¹ Oratio ad Proceres. Vindobonae, 1790. 58 l.

Oratio pro Leopoldo. Germania, 1792. 99 l.

Status Regni Hungáriáé. Hn. 1792. 32 l.

A magyarországi reformátorok titkos társaságának katekizmusa.

Az emberek és polgárok katekizmusa.

Fraknoi, i. m, 223-245. 1.

elválaszthatatlan szerződéselméletet fogadta el, hogy a demokratikus irányú állami és társadalmi rend fejlődésének jogsultságát és szükségességét bizonyíthassa. Ez az elméleti alap tette lehetővé a fennálló politikai és társadalmi rend támadását. Célja a francia mintára alakult s a Szabadság és Egyenlőség elvén épülő demokratikus köztársaság volt. Ebben a királyoktól, a főpapságtól és a nemességtől megszabadulva egyedül a nép a hatalom birtokosa — a koreszmék megvalósulását megelőzve — egészen egyenlő szabadság- és birtojjal.¹

Felfogása szerint az állam rendje veszélyben forog, ha nem a Szabadság és az Egyenlőség elvén nyugszik. Az összerződés szerint minden polgár szabadnak született, tehát egyenlőjogúnak is. A magyar alkotmány alapja a nemesi kiváltságelv. A jelen államrend ellentétben van ennél fogva az összerördéssel, s így indokolt a rendi államszervezet demokratizálása. Az ősi „demokrácia értelmében a népeknek el kell űzniök a királyokat, ha szabadon akarnak élni, s a legszentebb jussukat hátráztatás nélkül“ akarják gyakorolni.

A mai helyzet is a rendi államszervezet eltörlését javallja, mivel a nemesség „a polgári társaság felszentelt kötelességének végbevételéiöl kivéttelve vagyon ...“ Nem indokolja ugyanis e megkülönböztetést eredete, mivel a „hajdani időkben azt vélték az emberek, hogy az egy valóságos érdem, ha az embereket valaki vitézi módon a háborúban öli“, nemességet pedig vitéségért kaptak.²

A jobbágyság érdeke is ezt kívánja. „A nemesség úgy nézi öket és javukat, mint önnönmaga feloszthatatlan tulajdonát, gyakorta annyira terjeszti hatalmát, hogy az ügynevezett jobbágynak életében szabadon parancsol és játszik. íme ez a feduális systemájuknak rövid, becstelen leírása“. E mellett nem törődik a közügyekkel, kizárja a hivatalokból a nem-nemeseket, nem érdeklí sem az ipar, sem a kereskedelem, sem a tudomány; nevelésük következtében pedig erkölcsük „a legrosszabb, becstelenebb, amely a világon lehet“.

Az Oratio pro Leopoldo II, című röpirat névszerint is

¹ v. ö. Mályusz, i. m. 169. l.

² Frankói, i. m. 240. l.

foglalkozik Werbőczyvel. Megállapítja, hogy a nemesi kiváltságok csak Werbőczyn alapszanak. Azonban nem mulasztotta el azon szakasz idézését, amelyben Werbőczy a nép ítéletének vetette alá a készülő törvényt, s annak érvényét a nép akaratától tette függővé.

Majd megállapította, hogy más nemzetek kiváló jogtudósai mellett a miénk „a legszomorabb Werbőczy,“ s tisztátalan forrásaihoz úgy ragaszkodunk „mint Minosnak törvényeihez“. Pedig Werbőczy követte el azt a megbocsáthatatlan vétket, hogy „a nép szent nevéől“ milliókat megfosztott, s a főpapokon és az arisztokrácián kívül a nagy tömeget állati sorsra kárhóztatta, mint azok örökös rabszolgáját.¹

Bebizonyította, hogy amíg más népek a haladás áldásaiban részesültek, addig a miénk régi törvényei és privilégiumai miatt az ismeretlenség sötétségében maradt. E tudatlanságából az értelem kiművelése és az elnyomás alól való felszabadulás által menekülhet. Felhívta a jobbágyságot, hogy törje össze már „annyi istentelenségnek és gonoszságnak láncait, mert a nemesség újra megtett mindent a sötétség helyreállítása számára“.

Laczkovitsnak nem volt önálló politikai nézete. Martinovics elveit vallotta és alkalmazta a magyar viszonyokra, de támadóbb modorban, gorombaságokkal megtűzdelve. Minden baj okát az arisztokrácia és a theokrácia bűneiben látta. Megfigyelhető e magatartása Martinovics Oratio ad proceres című röpiratának átdolgozásánál. Az előbbi jellemzése a nemesről még csak hagyján, Laczkovitsé ellenben így hangzik: »ímhó! egy nemesember, ki a mindenhatónak szintoly alkotmánya, mint a nemtelen; aki ezen utolsótul a természetnek és a polgári társaságnak egyeztető kötésébül eredeti törvények ellen nem egyébben különböz, hanem hogy pergaménáján lévő nemességének megbizonyítására czímerül egy bivaly, ökörzarv, medve, szarvas, vadkan, vagy övedzésig lemezítelenedett asszony vagyon papirosára festve . . . Ki a ködöt párolgó Werbőczyt, pipafüstje között szomorún olvassa; Bercsényi, Rákóczy, Bezerédi nótáit füleket boszszantó tárogató sípon, majd zöld, majd pedig a csikós gulyás-

¹ Ballagi, i. m. 358. 1.

hoz hasonló fekete ümeg és gatyában üstökben gombozott vagy szerte-széjjel kócosodott hajakkal, kucsmába borított fővel, hogy az esztelensége gyapjas borítéka alul ki ne gőzölögjön és az arisztokráli gőg benne annál jobban megsüljön, fűjja-danolja; ki a kancsók között hangos torokkal a legjobb, bölcsebb fejedelmeket szidalmazza; privilégiumait, nemességit hányja-veti, mint megőrült, dühödött ember, széles kardját forgatja . . . aranyhegyeket ígér s kijózanodása után tökmaggal fizet, s gyakorta egynémelyik egy bolha szökésétül vagy csajnos, sallangos subályátul gallératlan ingibe mártott tetű-marástul, a kuckóba takarodik, kit a természet szintúgy a dologra, munkához, ekéhez, kapa, kaptafához alkota, ki a közönséges Jónak előmozdítására vagy az ország terhinek hordozására semmit sem cselekszik“ . . .¹

Ez a „választékos“ stílusnem híven mutatja kora kiváltságos osztályairól és egyben kiváltságairól vallott felfogását.

Hajnóczyt vallomása, szerint eszményi célok vezették az. összeesküvők közé. E mozgalomban látta az egyedüli eszközt, amellyel megharcolhat a nem-nemesek jogaiért, »mikért a bizottságok oly keveset dolgoztak“.

Törekvése volt, hogy a forradalmi vívmányokat hozzánk is átültesse. Némely elgondolása, a törvénycikk figyelembevétele, a történeti adatok szemmeltartása, arra engednek következtetni, hogy reformeszméi beilleszkedtek a történeti fejlődésbe. Formai és tartalmi szempontból azonban erősen a racionalista jogszemlélet hatását mutatják, melyeket a szervesen fejlődött társadalmi organizmus veszély nélkül nem tehet magáévá.

Meggyőződése volt, hogy a kiváltságos rendek csak egyéni, önző céljaikat érvényesítik, és így a közérdek elkerülhetetlenül feláldoztatik. Szükségesnek tartotta, hogy az országgyűlésen a demokratikus eszmék érvényesüljenek, mert csak az a törvény bír kötelező erővel, amelyet az országgyűlés hozott. A törvény ereje pedig azáltal van biztosítva, ha a nemzet nagy tömegének akaratát foglalja magában. Sürgette tehát, hogy a polgárság nagyobb befolyáshoz

¹ Ballagi, i. m. 355. 1.

jusson az országgyűlésen, mint eddig, a főrendektől pedig, ha rajta állna, elvonná a személyes szavazati jogot.¹

Elgondolásában megtartotta ugyan a monarchiát, amely a gyakorlatban köztársaság lett volna, mert a nemzet elévülhetetlen jogának tartotta, hogy minden alkalommal új szerződésre lépjen az uralkodóval. Joga van ugyanis a nemzetnek, hogy a saját és ne az uralkodó akarata szerint kormányoztassék. A törvényhozóhatalom egyedüli birtokosa a nép, e hatalma át nem ruházható. A törvényhozó és a végrehajtó hatalom elválasztását azzal indokolta, hogy ezáltal a nemzet ereje növekszik, és a törvényeknek nagyobb lesz a foganatja. Úgy gondolta, hogy akkor válhat veszélyessé a végrehajtóhatalom, ha a közegek az uralkodó akarata s nem a független törvények előírása szerint járnak el.

Az Egyenlőség feltétele, hogy birtok- és hivatalviselési jogától senki meg nem fosztható, mindenkinek szabad költözködési, települési és kivándorlási joga van. A földesúr és jobbágy szabad egyezség alapján rendezik viszonyukat. A nemes azon előjoga, hogy idézés nélkül le nem tartóztatható, az ország minden lakosára kiterjesztendő. Követelte a törvényelőtti egyenlőség kimondását. A *De subsidiis publicis* című röpiratában támadta a nemesi adómentesség azon alapelvét, hogy a nemes vérével adózik. Megállapította, hogy a nemesi adómentesség ezen az alapon túlélte már magát a XVIII. században, hiszen ahol egy nemes elesett, tíz nem-nemes is életét veszette.

Adóelméletében a közteherviselés szükségességét igazolta, és az adó alapjául nem a jövedelmet, hanem a földet jelölte meg. Felfogása szerint II. József kataszter-rendszerével megteremtette az igazságos adóalapot. Nem mentség a nemesi privilégiumok számára a nyolcszáz éves alkotmány, hisz ép az akadályozza az emberi boldogságot, ami pedig az emberek társadalomba tömörülésének célja volt.

Nem ismeretlen előtte a népképviselési rendszer sem, habár keresztülvihetetlennek tartja. A jelen rendszer a nemzet kisebbségét képviseli. Egykamarás országgyűlést látott

¹ *Dissertatio politico-publica de regiae potestatis in Hungária limitibus.* 1791. 180 l.

De comitiis regni Hungariae, deque organisatione eorundem dissertatio juris publici hungarici. 1791. 180 l.

De diversis subsidiis publicis dissertatio. 1792. 233 l.

volna szívesen, mert félt, hogy a főrendiház a saját érdekeinek hódolva a törvényhozó hatalom urává lesz. Némi magyarázatát adja e felfogásának erős kiváltságiszonya: „a nemzet hasztalan küzd a szabadságért . . . hiába alkotja újra meg újra törvényeit mindaddig, míg a közterhek egyenlővé nem tétetnek, míg a birtok és hivatalképesség általánossá nem lesz, míg a jogegyenlőség elve nem proklamáltatok“.¹

Hajnóczy elvei a történelmi látszat ellenére nyilván a forradalmi eszmékkal mutattak gyökeres rokonságot.

Amíg a köznemesség reformjaiban Werbőczy állam-és társadalom-elméletének hasznosítható elveit érvényesítette a felvilágosodás politikai és társadalmi törekvései alapján, addig az összeesküvők csak a racionalista természetjog forradalmi eszméire építettek. Ez a kulcsa annak, hogy a köznemesség, Werbőczyre támaszkodva, követelhesse a népfenség-elvnek és következményeinek keresztülhajszolását az uralkodóval és az arisztokráciával szemben; s a jobbágyság ellenében pedig a koreszmékkal szemben mégis sikerült volna privilégiumait is megmentenie. Csak a porosz segítség meghiúsulása tudta megakadályozni abban, hogy célját elérje. Természetes, hogy ilyen körülmények között a nemesi elvek és a koreszmék logikáját célkitűzéseikben nem szabad keresni. Ez az ellentmondás világos példája az önző tömegszenvedély értelem-fölöttiségének.

A Martinovics-összeesküvők eszméi egészen nélkülözték a történelmi alapot. Racionalista jogszemléletük alapján mindent a „természetes ész“ törvényeihez iparkodtak szabni, s így felfogásukkal ellenkezett, hogy „a ködöt párologó Werbőczy“ csak egynémely tételével is helyet foglaljon a Rousseau-féle elveken épülő állam- és társadalom-elméletükben. Eszméik megvalósulása — a polgárság és a jobbágyság átmenet nélküli egyenjogúsítása — a kiváltságos osztályok ellen irányuló lázítás miatt nem történhetett volna meg testvérháború nélkül.

E néposztály, félve a francia arisztokrácia sorsától, letargiával tűrte a kormányzatnak az alkotmányos életet és fejlődést megfojtó abszolútizmusát, mint az önvédelem egyetlen lehetőségét. A nemzetnek még egy emberöltőt kellett várnia, amikor Széchenyi a történelmi fejlődésen nyugvó reformokkal elindíthatta nemzetét a haladás útjára.

¹ Concha Gy., A 90-es évek reformeszméi és előzményei. Bp. 1885. 157. 1.

V.

A hazai felvilágosodás küzdelme a keresztény állameszme ellen

1. A keresztény állameszme Werbőczynél

Nem volt szó eddig a Hármaskönyvben lerakott eszméknek és a keresztény államfelfogásnak egymáshoz való viszonyáról.

Werbőczy egyéniségének nem ismeretlen az a szép tulajdonsága, amelyben a humanistának és az egyház hú fiának világnézete találkozott. Nem tartotta ugyanis a keresztény felfogással összeegyeztethetetlennek, hogy a nemzeti érdeket a király főkegyúri jogának hangsúlyozásával a pápával szemben megvédje. Nyomós érvekkel bizonyította, hogy a szentszékek csak megerősítési joga van a püspökségek betöltésénél (I. R. 11. c).

Ezzel szemben félreismerhetetlen azonban a középkori zarándok áhítatával bíró Werbőczynél a keresztény állameszme felkarolása is. Biztosította ugyanis az Egyház tanításának megfélemlíthetlenségét a szokással és a szokásjogra támaszkodó állami törvényhozással szemben. Ezáltal lehetővé vált a lelki javakra vonatkozó egyházi tanítás szabad érvényesülése. Az Egyház és az állam összhangját védelmezte, amikor az egyházi javak és javadalmasok kiváltságjogait megőrizte: „Nemesek alatt pedig értsed . . . az összes főpap, báró urakat és a többi mágnásokat. (I. R. 9. c). Világosan körvonalazta a fejedelem jogait az egyháziak tekintetében: „ . . . fejedelmünk valamennyi főpap úrnak és egyházi férfiúnak is hasonlóképen igazi és törvényes utóda; nem abban

az értelemben, mintha a fekvő jószágokat és birtokjogokat az Egyháztól elvehetne, vagy elszakíthatná, hanem abban, hogy ezeket (megürülven a főpapi és egyházfői székek) az Egyházzal együtt kormányzás céljából eladományozza. Az érsekségekben és püspökségekben való megerősítés joga épségben maradván, amely csakis a római Szentegyház joghatása alá tartozik“ (I. R. 10. c).

Ezek szerint tehát az egyháziak jogai egyenlők voltak a nemesekéivel, majd egyéni kiváltságokkal is bírtak. Jelesül, ha bizonyoságot tettek, nem esküdtek, csak a lelki tisztaságukra hivatkozva, mellükre tették jobb kezüket. Fej- és jószágvesztésre csak felségsértés, szándékos gyilkosság és rablás miatt voltak ítéltetők. Adósságuk miatt papi birtokuktól nem lehetett őket megfosztani.

Ez a felfogás az Egyházat a hit- és erkölcsi törvények letéteményesének ismerte el. Elfogadta azok egyedül hivatalos és tévedhetetlen magyarázójának, biztosította mint tökéletes társaság számára azt a szabadságot, hogy saját törvényei szerint rendezhesse életét. Iparkodott elhárítani az egyházi törvények elől a fölmerülő akadályokat s tőle telhetően előmozdította az egyházi életnek és intézményeknek megerősödését. Az egyházi javak, jogok és személyek tiszteletben tartása, valamint a keresztény eszmének a közéletben érvényesülése által vélte megvalósítani a keresztény állam távolabbi célját, hogy a közös alattvalók természetfeletti hivatását az egyházzal egyetértésben munkálja.

A renaissance autonóm-emberének tekintete a természetre tapadt, s érték-hierarchiájának középpontját az ember foglalta el. A renaissance-eszméknek a fejedelmi udvarok által történt befogadása még inkább kimélyítette a theocentrikus és anthropocentrikus világnézet közt lévő különbséget. A felsőbb rétegek újplatonista, humanizált kereszténysége eljutott a kenyértörésig az egyetemes Egyház dogma-rendszerével és fegyelmével szemben. A XVI. századi hitújítás megbontotta az Egyház és az állam összhangját, s a renaissance-eszmék térfoglalásával mindinkább megerősödött a vallási türelem gondolata.

A theocentrikus állammelfogástól mind jobban távolodó renaissance-állameszme a tolerancia pártolásával visszaszo-

rította az Egyháznak az államra és az állampolgárokra gyakorolt befolyását. A állam pártfogásába vette a polgárokat az Egyháznak az aposztáziával szemben fogantatosított szankciói ellenében. Ezáltal az Egyház és az állam törekvései közt nyilvánvaló lett az ellentét, amely a racionalista eszmék világnézet alakító ereje következtében odafejlődött, hogy az államhatalom túlkapásai ellen az Egyház nemcsak híveit, de magát sem tudta megvédeni.

2. A keresztény állameszme hanyatlása

A felvilágosodás célját az értelem megvilágosítása által akarta elérni. Elismerte a gondolkozó Én-nek jobbá és boldogabbá tévése céljából azt a jogát, hogy vallási rendszerét egyéni belátása szerint építse fel. Természetes, hogy e rendszerben egyedül a Ráció lett a hitforrás, nem téve különbséget hit és tudás között. Az ősök megszűnt a pozitív vallás Isten-fogalma lenni, s elveszítette azokat a tulajdonságokat, amelyekről csak a természetfeletti megismerés nyugtathatja meg az összefüggések helyes rendje után kutató értelmet (lumen rationis fide illuminatum).

A felvilágosodásnak kettős „jogcíme“ volt az Egyház elleni támadásokra. Az Egyház és a középkori társadalmi rend ugyanis szoros kapcsolatba került egymással, s e társadalmi rendet az egyházi tekintély védte. Az újkeletű racionalista-materialista világnézettel és az észvallással szemben az Egyház a hagyományos világnézet s a Krisztustól ráhagyott kinyilatkoztatás tévedhetetlen tanítója. A kor moralizmusával és a kérészetű filozófiákkal szemben a hit és erkölcs dolgában tévedhetetlensége tudatában a múlt hagyományaihoz ragaszkodott. Az Egyháznak, mint a középkori társadalom védőjének és a hagyományos vallás-erkölcsi rend őrének sirt készült ásnia a felvilágosult Ráció, hogy elföldelje a haladás kerékkötőjét s a mult e nagy halottját.

*

Mária Terézia vallásos magatartása biztosíték volt a keresztény állameszme érvényesülése számára. Azonban nem tudta megakadályozni a korszellemmel szemben a deisták és szabadkőművesek támadásait az egyházi tekintély ellen. Így

nálunk is lehetővé vált a gallikán-janzenista és febronianus tanok elterjedése, melyek részben az Egyház nacionalizálását készítették elő a dogmatikus szakadás mellett. A keresztény állameszme halálát II. József uralkodása siettette. Racionalista elgondolása alapján a lelki életből is iparkodott eltávolítani az érzelmet, a misztikumot. Utilitarista eszméktől vezetve, meg akarta tisztítani az egyházi életet a „visszaélésektől“.

Kétségtelen, hogy tanácsadóinak (Rautenstauch, von Hägelin, Spendou) janzenista szelleme is hatással volt egyházellenes intézkedéseiben.¹ A püspöki hatalom febronianista és gallikanista értelmezésével függetleníteni törekedett Rómától a birodalom területén lévő püspököket és szerzeteseket.

A szerzetesrendek vagyonának lefoglalásával és az egyházi tekintélynek az államhatalom alá erőltetésével aláasta az Egyház tekintélyét. A keresztény állameszme teljes profanizálásával egycsapásra utolérte a nyugati helyzetet, ahol teljesen kiszorult az egyházi gondolat a polgári élet irányításából.

Az 1790/91-i országgyűlés vallásügyi rendelkezései csak folytatóivá lettek József császár ily irányú intézkedéseinek. A Werbőczy-féle keresztény állameszmét, mely a koreszméssel ellentétben volt, az országgyűlés katolikus része is mellőzte. A katolicizmus nehéz küzdelmet vívott prioritásáért — sikertelenül. A 26. t. c. vallásügyi szempontból a laicizált állam felfogását mutatta. A tolerancia nemcsak az akatolikusok között hódított, követelve azoknak minden téren egyenlő elbánásban részesítését, hanem maguk a katolikusok közt is. A kalocsai érsek értekezletéről elmaradt katolikusok a tolerancia nevében szóltak, amikor „nem úgy mint hazafiak, de tsupán tsak mint katolikusok hívtak meg, . . . mert a státusban státust formálni illetlennek lenni tartották, . . . hangoztatva, előbb vagyunk magyarok, tsak azután katolikusok.“² A lelkiismereti szabadság gondolata épp olyan erővel bírt, mint az emberi jogok eszméje.

A racionalista világnézet vallásellenes küzdelmei nálunk a deizmushoz vezettek. E felfogás érvényesül a politikai és irodalmi élet egyházellenes magatartásában — a XVI. századi keresztény államszemlélettel szemben.

¹ Koszó J., Fessier Aurél Ignác. Bp. 1923. 24. 1.

² v. ö. Concha, i. m. 138. 1.

Batthyány Alajos gróf nem egyedül volt deista nézeteivel az arisztokraták között. Nézetei alapján érthető, hogy a keresztény gondolatnak a közéletben érvényesülését — a felvilágosodás haladás-eszméjétől vezetve — lehetetlennek tartotta, habár az államnak a vallási ügyekbe való beavatkozását nem ismerte is el. A pápai hatalmat, mint febronianus fogta fel. Támadta a nevelés egyházas szellemét, a coelibatust, a szerzetesi fogadalmakat s az egyházi bíraskodást. Tiltakozott a papságnak a világiaktól megkülönböztetése ellen, azt az államhivatal egyik szervének tekintette. Sürgette az egyházi birtok kisajátítását. A kor filantróp eszméjének hódolva, kór-, lelenc- és bordélyházakat kívánt létesíteni az apácakolostorokból. Nemzetgazdasági szempontból az ünnepek számát csökkenteni akarta. E jozefinista elvekért nem egyedül harcolt e társadalmi osztályból a 90-es években,

* *

*

Az összeesküvők közül a mefisztói lelkű Martinovics a keresztény eszme gyalázásában elment addig a szélső határig, ameddig ateista elmehetett.¹ Tagadta az ok és okozati kapcsolatot, a lélek szellemisségét s e két igazságból levonható összes következményeket. A természetben annyira szembeszökő változás okát az állandóan érvényben lévő „force vitale“-ban jelölte meg. Az oksági viszony tagadásával elvetett Isten-eszmét követte Krisztus istenségének tagadása. Aki-ről azt írta, hogy elég vakmerő volt ahhoz, „hogy Isten fia, illetőleg követe gyanánt“ tolakodjék fel.

Nem volt szüksége sem Egyházra, sem papságra, sem a közéletben érvényesülő keresztény eszmére. Lelkiismeretfurdalás nélkül hányta az út sarát Istenre, Krisztusra, Máriára, Egyházra, papságra egyaránt. Az egyházi javakra vonatkozóan azt írta, hogy a főpapok eléggé élvezték javaikat eddig a kereszténység terjesztéséért. „A mostaniak ágyasokat,

¹ Fraknoi V., Martinovicsnak istentagadó elveket hirdető imént felfedezett francia munkája. Bp. 1920.

rimákat, rokonokat gazdagítanak, Istennek csak szóval szolgálnak, lelkük világi érdekeken csüng, jövedelmeiket megvesztegetésre használják. A nemzet a gonoszul használt jövedelmeket a javakkal együtt jogosan elveheti tőlük“.¹ Ez az ateista barát még azt a nevelő erőt is megtagadta a vallástól, amiért a deista Batthyány gróf az állam érdekében szükségesnek tartotta.

Az a tény, hogy papja fordul az Egyház ellen, világosan mutat az új eszmék járására. Tehát azoknál az egyháziaknál is hódítottak ez eszmék — hiszen Martinovics nem volt egyedül a papság körében meggyőződésével — akiknek előjogait Werbőczy egy feltörő új világnézés fenyegető veszedelme ellen védelmébe vette.

Laczkovits két hírhedtté lett röpiratával vált ki a pozitív vallás és a papság nevetségessé tételében. A papságot, nevezetesen a jezsuitákat, a józan ész kerékkötőinek, a babona és a vak fanatizmus hirdetőinek tartotta (a Jézus-társaságbéli szerzeteseknek Kínából való kiűztetése). »A keresztyén vallásban magát oktattatni vágyó utazó ember“ című röpiratában a keresztyén vallás dogmaival és szertartásaival űzött durva szatírárt.² Egyébként nem remélt addig a helyzet jobbrafordulásában, „amíg ezeknek a fickóknak (papoknak) a nyakát ki nem tekerik“.³

Hajnóczy komolyságától idegen volt a Laczkovits-féle durva vallási szatíra. Egyházpolitikai elvei kora felfogását voltak hivatva érvényesíteni. Miként politikai meggyőződésben, itt is a szabadság gondolata a vezető indíték. Meggyőződése volt, hogy a tudomány haladásának a szabadság az egyetlen feltétele. Ezért kívánta a közoktatás állami irányítását, háttérbe szorítva az egyházi befolyást. Nem bízott a papság hazafias érzésében, mivel az nemcsak az államnak, hanem Rómának is alávetette magát. Ezért ellensége volt politikai jogainak. Ugyancsak francia hatás — az eddigiek mellett — egyházpolitikai elgondolásában az egyházi vagyon kisajátítása is. A politikai jogok alapjának a vagyont tartotta, s így a latifun-

¹ Fraknói V., i. m. 229. 1.: A reformátorok katekizmusa.

² Eckhardt, i. m. 71. 1.

³ Eckhardt, i. m. 186. 1.

diumok felszabadításával az államérdeken kívül a papságtól mentes politikát is biztosítani kívánta.

Az eredmények mérlegelése után nyilvánvaló, hogy a felvilágosodás eszméi nálunk főként vallási téren jutottak döntő befolyáshoz, és a Werbőczy-féle keresztény állameszmét egészen elsöpörték. Anakronizmussá vált az a felfogás, hogy az állam az Egyházzal karöltve munkálja polgárainak e világi és örök boldogságát. A laicizált államfelfogás nem támogatót látott az Egyházban — mint a Werbőczyé — hanem félelmes erejű ellenséget, melyet Voltaire hírhedt „écrasez Γ infâme“ — elgondolásával kell elnémítani.

VI

A Werbőczy-féle államszemlélet felvilágosult íróinknál

A Martinovics-pör után Ferenc király rendszerével a francia forradalmi események tovább hullámozása miatt az eszméktől is el akarta zárni az országot. A személynök és az országbíró kegyvesztetten vonultak vissza. Kant tanait különös ellenőrzésnek vetették alá. Több szabadelvű tanárt elbocsátottak az egyetemről.

A napóleoni háborúk azután végkép elhatározó lépésre bírták a kiváltságos osztályokat is, és tüntető rokonszenvvel fordultak az abszolútizmus felé. Ebben látták az egyetlen menekülést, amikor a forradalom Lengyelországtól a Balkánig lángbaborította Európát, hogy megvalósítsa a Szabadság, Egyenlőség, Testvériség eszméjét.

A nemesség most, még a szakadék szélén is, az „ősi szabadságba“ kapaszkodott, mely kizárólag a nemesi kiváltságokat jelentette, miként tette azt József császár intézkedéseivel szemben. Örökség volt nálunk Mária Teréziától Széchenyiig e közel háromszázados rendi eszmébe bekapcsolódni, melyben elválaszthatatlanul egybeforrt: haza és nemesség, vagy a mai fogalmazásban: ország és nemzet. E felfogás a rendiség fennmaradását nemzeti érdekké avatta.

A felvilágosodás térfoglalásával íróink egy részének e rendi szellemű hagyománytisztelete és politikai meggyőződése találta magát szemben. A haza és nemesség egybeforrt eszméje adja a magyarázatát annak, hogy e kor költői a nemesi múltat dicsőítették (Virág, Dukay-Takách Judit, Horváth Endre, Teleky Ferenc gr.).

Irodalmunk kimagasló egyéniségeit azonban nem hagy-

ták érintetlenül az új szellemi áramlat eszméi sem. A jelen agóniájában ők is a múltba néztek vissza, s a nemzet hőskorából merítették erőt. A nemesi berendezkedést erkölcsi elemmel, „régikor erkölccsel“ és „spártai férfi karral“, tehát az ősi virtussal akarták életképessé tenni s bíztak benne. De már nem volt erejük jövőt ígérni, s nem volt bátorságuk »előrenézni“. Kétségtelen volt előttük a jövő társadalmi fejlődése, azonban a rendi alkotmányhoz ragaszkodva nem volt lelkük áldozatot hozni az alsóbb néprétegek számára, s ezért a bizonytalan jövő réme kísértett a koreszmék miatt. Széchenyi — romantikus eszmevilágával és velőkigható fajszeretetével — egyedül mert hinni ekkor a jövőben, hogy a magyarság „majd lesz“. E részben a Werbóczy-féle állam-eszme lesz a vizsgálódás tárgya azon íróinknál, akiknél a felvilágosodás jelentőséggel bír.

Kisfaludy Sándor

Egyéniségét Horváth János így jellemezte: „Benne a régi magyar világi rend, a nemesség, alkalmazkodik a realitások iránti kellő érzékkel — de önmagától, rendjétől, nemzetétől és a hagyományoktól el nem idegenedve — a műveltség új szelleméhez“.¹

Mi Kisfaludy Sándorban „a régi magyar világi rend“, s miként testesítette ő ezt meg? Ösnemesi származása következtében mintegy családi örökségül őrizte a király- és alkotmányhűséget. A múltba nézett vissza, amikor a magyar nagy és hatalmas volt. Rendületlenül hitte, hogy a magyar jövő a nemesi múltban van, s ennél fogva az uralkodó és a nemesség egyetértése a záloga a nemzeti visszahatás jegyében megszülető jövődónek. Nem ismerte fel Ferenc király uralkodásának a magyarságra káros és nemzetfojto-gató önkényét. Úgy látta a nemzeti politika e leverő korszakában, hogy a „koronás Atya . . . lépteinek nyomain. . . áldás, boldogság, béke . . . terem.“ Hangoztatta ő ezt akkor, amikor politikai és társadalmi életünk a legvigasztalanabb önkényben vergődött, s nem is remélhetett jobbrafordulást —

¹ Horváth J.: Kisfaludy Sándor Bp. 1936. 4. 1.

legkevésbbé az uralkodói jóindulattól. Magyarság-nézése — láthatni — szűk, nemesi perspektívákra nyit: csak az uralkodót és a nemesi nemzettestet látta.

E nemesi társadalmi és politikai szellemi „Regéiben“, melyek a magyar hajdankort s dicsőséget hívták újra életre a halódó múltból. Ugyanez érzés hullámszik a „Himfy szerelmei“-ben és drámaiban is.

Költészetében nem érintette a már megingott vallási és társadalmi rendet, sem a korábban zajló szabadságháborúkat, melyek egy demokratikus Európát voltak hivatva előkészíteni. Eilenben a múltból sóhajtotta vissza a régi dicsőséget s az elvesztett nemzeti erkölcsöket. Az ébredő nemzeti öntudatot csak a nemesi erényekkel telítve hitte célhoz vezetőnek.

Hú az uralkodóhoz, de hívebb az ezeréves alkotmányhoz, hisz ez volt hivatva biztosítani a nemesi kiváltságokat. Rettegett az alkotmányért, sa „A Regeköltőnek Hattyúdálában“ Mária Terézia ellen fordult, aki hálátlanul „törét már kész volt döfni a magyar nép szívébe“, mivel hozzányúlt a Werbőczy-féle nemesi alkotmányhoz. Ezért szemére is hányta a kor nemességének, hogy mindezek ellenére „csordaképpen takarodott apraja és örege Bécsbe . . .¹ A külföldön való tartózkodást tartotta — helyesen — a haza átkának, mert a nemesség pénzt, erkölcsöt és nyelvet egyként pazarolt; de az alkotmányt is, melyet pedig az idők viharában a „magyarok szent Istene“ őrzött. Előtte ennek az aulikus nemességnek nem is volt becsülete, s joggal féltette tőlük, ami számára a legszenőbb volt: az ősi alkotmányt. Leverten állapította meg Hattyúdálában, hogy „szűnénk lenni — mihez minden csepp véremmel ragadok — szűnénk lenni, amik valánk, magyarok és szabadok“. József császárról elismerte, hogy kora nagy eszméit szolgálta, de szomorúan írja, hogy „A megyék utolszor gyűltek öszve a hírt hallani: Nem lesz többé megyegyűlés és szabadság szólani, nem lesz többé országgyűlés, nincs márósi alkotmány...“ (VI. 193). Ezzel az uralkodóval szemben a felvilágosodást jellemző világpolgári részvétet nemes patriotizmusból megtagadta. „E Józsefnek sírja felett Ember méltán sírhatott, Es a magyar, mint nemzettest, Méltán vigadozhatott“

¹ Angyal D.: Kisfaludy Sándor Minden Munkája. I—VIII- Bp. 1892.¹

(VI. 197). Éles szétválasztása ez Kisfaludynál a felvilágosított kozmopolitizmusnak és a patriotizmusnak.

Kegyelettel adózott azoknak, kik az ősi alkotmányok, tehát a Werbőczy-féle állam- és társadalmi rendnek voltak harcosai e válságos időkben- Szelepcsényi és Széchenyi voltak e veszendő, »bús magyar nemzet“ egyetlen reményége.

Fellélegzett, amikor a „nemesség hős szelleme“ megvédte a veszélyeztetett nemesi alkotmányt. Amikor a Werbőczy-féle kiváltságokért síkra szállva sikerült „öszveszőni a megbomlott östörvényt — úgy érezte, hogy — azolta Erősbül a bizodalom, s a jövőendőkről kezesség“.

Nyilvánvaló tehát a Werbőczy-íele államrendbe vetett szilárd hite. A nemzet romlásától tartott, ha e társadalmi rend meg talál inogni.

Azonban a felvilágosodás uralkodó-típusának eszméje megakadályozta annak felismerésében, hogy rajongva szeretett hazájának e korban egyetlen feladata csak a Habsburg-birodalom szolgálata volt a *magyar fajiség és szellemiség* elemi érdekeinek elhanyagolásával — sőt gyakran tudatos elnyomásával. Az uralkodót, jónak, kegyesnek, igazság-szeretőnek, népei atyjának tartotta. Ellenben kikelt leveleiben a „bécsi gaz miniszterek“, majd az insurrectio megírása után, a kiadás megtiltása miatt, a »bécsi udvar“ ellen. Átkozta a nemzetáruló, hivatalt kolduló, törvényt és jogot gázoló, haza, nemzet, király . . . ügyét romboló . . . tisztkart“.

Magasztalta József nádort, kit „Isten adott“ a Werbőczy-féle alkotmány öréül. István főherceget, a nádor fiát, magyarnak tartotta, mert „itt született s nevelkedett alkotmányunk szellemében.“ Kisfaludy számára még ennél is fontosabb volt, hogy már „a szabadság elemivel (a Werbőczy-félével) rokonultak elvei“. Ajánlja tehát, hogy karolja fel őt a magyarság a Werbőczy-eszme érintetlenségének érdekében. „Új fél-század boldogságát csak akkor várhatod, ha József leszálló napját e hajnallal válthatod“ (VI. 381).

E gondolat meglelhető a nádorhoz írt Emlékiratá-ban is. Ebben a felvilágosult és liberális eszmék által elkövetkezendő veszélyekre mutatott rá. Élénken ecsetelte a fiatalok és idősebbek körében egyaránt feszült megyei helyzetet. „Sie führen Freiheit und Menschenrechte im Munde, und möchten ihre

Unterthanen wie Viehe misshandeln. Die Erfahrung lehrt, dass diese nämliche Veränderung auch bei den Unadligen statt findet, so wie sie zu einem sicheren Lebensunterhalt gelangen. Das Feuer des demokratischen Liberalismus glüht . . . Gefahr ist dabei ...“ (VII. 561).

E veszélyt csak az ifjú nádor háríthatja majd el, hiszen méltó utóda lesz atyjának, kinek van is, mit köszönjön a nemzet. „Wir wollen den liebeswürdigen Sohn des geliebten und hochverehrtesten Vaters, dessen weiser Amtverwaltung, kräftiger Vermittlung und Selbstmüwirkung die ungarische Nation das wesentlichste ihrer National-Existenz, die Nationalsprache, in ihrer vollen Lebenskraft — s ami éppúgy a legfontosabb — und die Grundfeststellung ihrer Konstitution zu verdanken hat, und dies gerade in einer Zeit, da in der Nachbarschaft hiezu ein schreckliches Gegenbeispiel geschah“. Egyetlen vágya tehát, hogy István főherceg legyen a nádor utóda. Ezt elmulasztani egyaránt káros lenne mind az uralkodócsaládra, mind a nemzet számára. „Der Erzherzog Stephan ist seiner Geburt und Erziehung nach . . . seiner Neigung zu uns und unserer Liebe und Hoffnungen nach ... ganz der Unsrige . . . Diesen Wunsch . . . nicht zu gewähren, hiesse sowohl, das Wohl des Landes, wie auch den Vortheil der Krone verkennend, dem Streben der Ultraliberalen zu-vorkommen“ (VII. 562).

Büszke nemességére és nemesi kötelességeire. E felfogás pedig kötelességévé tette e nemesi rendnek, hogy „vigyázzon a hazára, törvényére és a közjóra . . .“ E kötelességek adnak e rendnek a konstitúció alapján „a köznép felett erőt“.

A költőt lelkesítette a hajdankor nagysága, fénye és dicsősége: „Legyünk vitézek, nemesek, hogy megérdemeljük szerencsénket, s őseink érdemeit és hajdani dicsőségét meg ne gyalázzuk“ (VIII. 17). A hajdani érények megtestesítőjét kívánta látni az újjáéledő kornak a múltból erőt merítő harcosában, a nemesben.

Fájdalmat okozott neki a régi múlt magyar vonásainak és hagyományainak: a nyelvnek és ruhának elvetése. Fokozta e fájdalmát az „elfajult felsőbb kar,“ mely a legnagyobb részét bírta „a megtagadott hazának“, a nélkül azonban, hogy leróná kiváltságaival járó kötelezettségeit a magyarság egye-

terne iránt. Vigasztalta a tudat, hogy nemzetének „múltja“ van, de könnyekre fakasztotta „jelenje“, mert az „lehunyt dicső századnak csak bánata és szennye“ (VI. 293). E mullba-nézés fordította szembe József császárral, mivel ő a magyar „nyelvét és nemzetét elfojtani“ törekedett.

A magyar nyelv felkarolása nemes patriotizmusából fakadt. Méltán kapcsolódik tehát Bessenyei és Kazinczy felvilágosult nyelvművelő irányához, mely a faji öntudat, a nyelv, a stílus s a nemzeti művelődés megújításának szolgálatában állott. E nemes célratörékvésekből Kisfaludy a magyar *nemzetiségei* emelte ki. Fajiságunk és nemzetiségünk megerősödését a nyelven keresztül gondolta elérhetni. Jelenünkben teljesedő jövőbelátással állapította meg, hogy „amely nemzetnek nyelve nincs . . . hazája csak a szerencsés időknek tulajdoníthatja . . . hogy más nagy nemzet el nem nyeli. Nem a folyók, nem a föld tartják össze a nemzetet, hanem a nyelv“ (I. 8). Amikor a magyar „kormánynyelvvé“ lett, egyik levelében azt írja feleségének a megyegyűlésről: „ . . . most már örömet meghalok, mert látják szemeim a jövőendő nagy és erős magyar nemzetet“ (VII. 403). Örömteljes boldogság csordult ki a lelkéből, mert egy-két évtized alatt eljutunk addig, hogy „tizenkét milliom magyar lesz . . . ezen szép és nagy termésből egy kéve az én munkám. Ezen kévére örömtelvé ülök le“ (VII. 403).

Heves nacionalizmusa — mert arról van itt szó — érzelmi alapon nyugodott. Költő volt, nem hivatott irányító, nem hideg, számító fő, mint Széchenyi, ki e problémák valóságát eredményeiben látta. Nem is láthatta, mert eszmevilágán kívül esett az a néposztály, melynek számára csak e nyelv jelenthette ei felszabadító újműveltséget.

El is fordult kora szabadságeszméjétől Kisfaludy, a Werbőczyánus, amikor az új eszmék döngették a régi rend bástyáit. „Hazafiúi szózatjában ez eszmék ellen szólított fegyverbe. Tartott a veszélytől, hogy az új koráramlat nálunk is összeomlással fenyegeti a nemesi államrendet. Megérezte a kor szellemjárását, „hogy Constitúciónk és nemes létünk forog fenn ... a sorsnak mérő serpenyőjében“.

Mikor az ország nagy része már láthatta a jövő társadalmi fejlődését a Széchenyi-féle reformokat is kevésnek

tartó liberálisok izgatásai miatt, ő még 1843-ban is erősen hadakozott Kossuth ellen, mivel a Pesti Hírlapban a győri csatát, mint „szégyenpontot“ parentálta el. A „Nyilt Levél Kossuth Lajoshoz“ meggyőzhet arról, hogy Kisfaludy nem tért más belátásra. — Amikor a nemesi adózásról volt szó, a konstitúció „lélekarangját“ hallotta vésztyjósión „hangzani“.

* * *

*

Szeme előtt vonult végig Európán dicsőségesen az új eszme a napóleoni háborúkkal; tanúja volt Széchenyi demokratikus szellemben fogant reformtörekvéseinek, mégis megmaradt élete végéig rendíthetetlen Werbőczyánusnak felvilágosult világnézete ellenére. E rendi alkotmányszemlélet, mely csak az uralkodót és a Constitutiót látta, s e nemesi társadalom-nézés, mely mintegy kevesebb magyarnak tartotta a nem-nemest, meggyőzhetnek arról, hogy Kisfaludy Sándor az irodalomban is a Werbőczy-féle alkotmány- s társadalmi rendnek kívánt elsősorban a költője lenni. „A nép szabadsága“ csak korszólam volt az ajkán, komolyba sohasem vette. Ellenséges érzülettel volt Napóleonnal és a „francia szabadsággal“ szemben. Nem hitte, hogy seregei a „szabadság, egyenlőség“ zászlóit hordozták, s az emberiség szabadítól lettek volna „a rabság vasjarmából“. Elítélte a szilaj köznép dühét, és a franciaországi eseményeknek csak az árnyoldalait látta. Érthetni, ha feltette magának a kérdést, nemde ez a „francia szabadság ... az emberi nemzetek öldöklő anyala“?

*

Mégis hol alkalmazkodott a bölcс válogatással átvett felvilágosult műveltség „új szelleméhez“? Nyilvánvaló, azon a területen, ahol nem ütközött a „Constitutio“-val, s általában a világias műveltségben, ízlésben. Jól ismerte Voltaire, Rousseau, Schiller, Wieland, Bessenyei és Kazinczy vallásnézését. Nem volt ment tehát a felvilágosodás laikus erkölcsi felfogásától.

Azonban távolról sem szakadt el a személyes Isteneszmétől. Az erkölcsi értékek ellenben elveszítették számára irányító erejüket, fék-szerepüket. A gavallér, fiatal tiszt testi szerelmeket is élvező legény-életében kézzelfogható a felvilágosodásra valló laza, elvilágiasult erkölcsi magatartás. Egyebekben igazságszerető, egyenes lélek. Magáévá tette, főként élete végén, a bölcs felfogását, felszabadítva magát az „előítélet“ hatalma alól. Skublics Imre barátjának ajánlotta ... „ne gondoljunk semmit azon virtusokkal, melyeknek csak az emberi előítélet adá ezt a nevezetet. Ezeket a bölcs fel sem veszi, mert nem szükségesek a boldogsághoz“ (VII. 354). A nemes tartózkodás, a külső magatartásban megnyilatkozó erkölcsi felfogás szintén „az előítéletek setét ködgyéből“ maradtak ránk.

A felvilágosult világnézettel mutat rokonságot az a hódolat is, mellyel az emberi nem önkifejtésének, s ez önkifejtés antik emlékeinek adózott. Olasz földre érve örvendett, hogy láthatta valahára „ezen szent helyeket, . . . melyekben az emberiség egykor nemes erőlködése által magát kifejté — ahol minden szép emberi leleménynek csiráját az aranyidők virággá és gyümölcscsé érlelték“ (VII. 256).

Ugyancsak Naplói győznek meg arról is, hogy a felvilágosodás racionalizmusa elaltatta érzékét a régi, jámbor szokások iránt, sőt néha gúny tárgya voltak előtte. Katonászkodása idején, Sankt Veit-en átutaztában, így örökítette meg a nagyheti népszokásokat: „Nagypénteknek már besetétedett estvéjén itten olyan ájtatoskodás ment véghez, melynek valamint a bigott szívéből örülhetett, úgy az okos — kacaghatott. Tudniillik némely József császár által kiűzött . . . apácák összeállván és összeszedvén az idevaló szüzeket (szerettem volna szüességüket próbaköre tenni) . . . valamennyen fehér halottas hosszú ruhákba öltözve, egyik közülök a Szűz Máriát, egy más pedig a Magdolnát állítván elő, a felfeszített Krisztust sírást majmoló nyafogások között eltemették. Ki nem mondhatom, mily nevetséges volt ezt a sok Magdolnát . . . látni. Soknak kinézhetette az ember a szeméből, hogy szégyenlette ezen szüzek közé elegyedését, mert fejér leplekkel betakarván képeket, kétséges tekinteteket lövelgettek a legény nézőkre“ (VII. 235).

Klausenben „a kereszténységnek és pápistaságnak . . . jelei“ az „ájtatos századokat“ idézték emlékezetébe. E felvilágosult fő nem állhatta meg megjegyzés nélkül, hogy itt . . . oly jó keresztény . . . a nép, hogy semmi szabad lelket meg nem szenved kebelében; sőt az ilyen pokol barátjának még élete is veszedelemben forog közöttök“ (VII. 249).

Trientbe érkezvén, ahonnan a katolikus Egyház reformkora indult el egykor, így írt: „Itt vagyok most ezen régi s hajdani papi tanácsoktól nevezetes városban, melyből annyi rossz származott az egész emberi nemre“ (VII. 251).

Kegyeletes érzése nem egyszer távolesett Istentől, s csak a „nagy lelkekre“ irányult. A tendai havasok (Colle di Tenda) fensége nem emelte gondolatait azok Alkotójához. Felnézvén a völgyből a ködpiráló kőtitánokra, melyeknek havas fején szikrázott a felhőkön áttörő napsugár, nem kényszerült elmélkedésre a környező sejtelmes csendben, a természet néma imádsága idején, s nem fogant meg lelkében egyetlen Istenhez emelő gondolat. E helyett azonban „isteni mulatság“ lett volna neki, ha az ókor nagy szellemeivel, hadvezéreivel, politikusaival, bölcselőivel, költőivel, híres asszonyaival, Semiramissal, Cleopatrával s Aspásiával társaloghatott volna.

Elítélte a felekezeti torzsalkodást. Szabadon bírálta a papság hazafias és erkölcsi magatartását. Röviddel halála előtt írta: „Csak arra kérem a magyarok Istenét, ne engedje nemzetem főbb rendéit annyira elvetemülni, mint az egyháziak már vannak, kiknek sem nemzetök, sem hazájok, csak fejedelmök, pápájok és a mammon“ (VIII. 635).

Örömmel tapasztalta, hogy a „nagy és dicsőséges Franciaországban, ami az egész Európát bámulatra ragadhatja, és méltán megszegyeníti azokat az országokat, melyben a religiónak fanatizmusa a hazafiak között annyi viszálykodást... és vérontást is okoz, hogy az új Constitutio szerint csak a közönséges Társaságnak ünnepei . . . közönségesek, különben kiki szabadon és akadály nélkül követheti a maga religióját“. Megrótta azokat az országokat, ahol eddig nem vert gyökeret a tolerancia: „Szégyenlheti magát is itt a Spanyol, pirulhat a Magyar is.“ Felvilágosult neohumanizmusa ellen-szenvvel töltötte el, ha spanyolt látott. Elég volt az inkvizícióra gondolnia.

A nyelv és nemzetiség érdekében sürgette a magyarság „különböző sors, rang, rend és vallás“ feletti összefogását. Nyilvánvaló, hogy először volt magyar s azután keresztény. Úgy gondolta, hogy ezek „azon átkok, melyek az emberiséget ... és a nemzeteket alkotmányaikkal, szerződéseikkel együtt zavarni, rongálni és veszteni szokták.“ Az volt hő óhaja az Akadémia megnyitásakor mondott beszédében, hogy a „közönséges felvilágosodás és a hazaszeretet“ minden magyar közt kioltotta légyen „e veszélyes tűz legutolsó szikráját is.“

Vallás-szemlélete — mint állam- és társadalomfelfogása is — mély tradícióban gyökerezvén, nem szakadt el a személyes Istentől, mint a Kazinczyé, a Berzsenyié, vagy a Kölcseyé. Ezek Isten-eszméje a felvilágosodás vallásnézésére jellemző Eszok, deista felfogásban, felekezeti keretek nélkül. Vallásos érzés volt ez is, vagy nevezem bár vallásnak, de csak az egyetemes emberi humanizmusé, „a szebb emberiségé“. Kisfaludy Sándort hagyománytisztelete megóvta attól, hogy eljusson eddig. Azonban a felvilágosodás vallásközönye az ő keresztény állameszméjét — itt nem maradt Werbőczy-ánus — és katolikumát is erősen megingatta.

Berzsenyi Dániel

A felvilágosodás eszmevilágával már soproni diákkorában megismertette Wietorisz Jonathan, „a líceum legműveltebb tanára, aki századának felvilágosult bölcseletét nemcsak elméletben, hanem gyakorlatban is érvényesítette.“¹ Későbbi olvasmányai csak tágították e látókörét. Schiller hatása szembe-szökőn felismerhető a „szebb emberiségért“ aggodásában (Himnus Keszthely Isteneihez) s a költői levelekben megnyilatkozó reflexiókban.

Világosan állt előtte a nyelvi kérdés nagy problémája is, melynek megoldását az újműveltség megalapozása és széles rétegű terjedése sürgették.

Költészetében Horváth János a „modern ember“ sebzett

¹ Heinrich G.: A magyar remekírók Bp. 1906. IX. 120. 1.

mélaságára, emberi önmegtágadásra, a költő antik pogány bölcsesége alatt borongó rezignációra mutat rá. „Lírájában a megelégedést nem a boldog birtokos magasztalja, hanem az utánuk hasztalan epedő.“¹ E jellemzés Berzsenyi eszmevilágának is hű analízisét adja. Fel van téve tehát a kérdés, mennyiben „modern ember“ ő, ki „saját nyelvén“ kívánta „az elbutult közösség“-gel a „józanág istenibb szavát“ hallatni, s mennyiben kora rendi szellemének, a Werbőczy-íéle állam- és társadalmi rendnek képviselője?

Lírája magasztalta „az aegis asszonyát“, ki készült „a bölcsesség dicső szövéténekével a földre szállni, és az embereknek a tudományok szent kincsét osztani“. A tudomány tanított meg, „hogyminden emberek egy neműek, s minden közző az egyesből ered!“ S ha több fény árad „Paliasz kezéből“, akkor remélhetni, hogy „Krónosz boldogabb századja hozzánk visszatér ...“ A tudomány felszabadító és alkotó erejét ünnepli: „Félisten, akit nimbuszával a hatalom s tudomány ragyogtat. Minden Nagy és Szép, mellyet . . . e jelenkor mívei közt csudálsz . . . a tudomány gyönyörű gyümölcse. Ez hozta mennyből a földre az isteni szikrát, ez oldott a butaság alul“ (Esterházy Miklóshoz). Sürgette az idővel való haladást s kárhoztatta, hogy „e nép nem veti el már soha fékeit, s vak rögzése örök hályogaiban marad?“ (Orczy Árnýékához) A tudomány magasztalása után az észet dicsóíti. Nem vonta kétségbe, „hogymcsak a dicső ész emel ki minket a barmok sorából.“ Úgy látta, hogymorsunk hozzá van kötve végzetszerűen, s azzal emelkedik vagy bukik. Ő is hitte kora evangéliumát: „Az ész az isten, mely minket vezet s az ő szavára minden meghajul ... az egyes embert, mint a milliókat ez áldja és égi boldogságra inti.“ Terjeszteni törekedett fényét „a vak halandók néma éjjelén.“ S úgy kívánta lánggra lobbantani az ész szövéténekét, hogyma homályba boruljanak „a hit vakító szentelt maszlagi, melyek korunkig hintik mérgeket s örök zavarba dönték a világot.“ Vigasztalan, hogyma „a nép szemébe nem hatott sugara.“ Hitt a »józan értelem“ világ-alakító, nép-egyesítő s erkölcsi megújulást hozó erejében

¹ Horváth J.: Egy fejezet a magyar irodalmi ízlés történetéből. Kisfaludy-Társ. Évk. 1924.

s várta a boldog kort, „mikor az ész világa minden népeket megjózanít s összeegyesít s kiirt közülünk minden bűnt s gonoszt.“ Rokonszenvvel fordult a szellem hősei felé, akik a természetet az értelem uralma alá hajtották. Ünnepelte Kopernikust és Franklint, Newtont és Kantot, kik „a teremő titkait“ fűrkészték. Örvendett, amikor úgy látta, hogy a „kis magyar Weimár öléből kél fel“ hazája napja.

Azok „szent frigyébe“ vágyott, akik „az értelemnek nagy törvényeit“ s „az ész igazság menydörgő szavát“ hirdették. Esküvel fogadta, hogy az Észisten papjai között nem lesz áldozatlan kézzel“ (A pesti magyar társasághoz). E szelíd Eszisten nem is nyugtalanította élete alkonyán sem. „Pályám vége közelít: hol a gigászi Örök vár S chaoszába elmerít . . . Légyen álom, légyen bíró, bátran megyek elébe . . . Mert ha bíró, nem furdal vád, mert ha álom, nyugalmat ad.“ Gyarlóságáért nem várt büntetést, mert az ember-létének „fényes bélyege“, de erényeiért sem jutalmat, hiszen: »Ha szívem nemesebben vert, önmagában méltó bért nyert.“ Semmit sem remélt, de nem is félt a merev, deista istenarctól, melyet a kor bölcselete már megfosztott a gondviselés és igazságszolgáltatás örök isteni hatalmától, s e helyett csak kegyes és megbocsátó tevékenységgel ruházta fel. E deista filozófiai istenezsme Berzsenyinél meglepő tömörséggel bontakozott ki. „Tűnő éltem rövidségét én tehát nem siratom. S a jövendő kétes képét előre nem borzadom. Minden kornak van Istene, nem zúgolódom ellene s kebelemben marasztom“ (Élet-philosophia).

Berzsenyi tehát „modern ember.“ Lelkében borongott annak őrlő kételye, vigasztalan remény-vesztettsége, szomorú, kínzó céltalansága.

Erős akarattal, nemes illúzióval új embert, és ezáltal új világot akart teremteni a maga erejéből, amelynek törvényt egyedül a Ráció ír majd elő. Kevés közösséget érzett a természetfeletti világgal. Megrázó fenségű ódáján is csak a deista eszmék húzódnak végig. A benne kifejezésre jutott hódolat nem egyéb a felvilágosult bölcs hitvallásánál. Gondolatai a bölcs lángelméjével elért Isten-lét, teremés, és halhatatlanság köré kristályosodnak. Aztán a világ- és ember-sorssal nem törődő, távolba-vonult, örök és változatlan terv-

vei bíró, rideg istenség előtt térdre omlik, s vigasztalan rezignációval megadja magát elkerülhetetlen sorsának. Tehát e földön akarta az ész, a tudomány és a haladás segítségével megteremteni a boldogságot mind maga, mind mások számára. Észelvekkel remélte megoldani a korproblémákat, és ezek érvényesülésétől várta az egyes és az emberiség boldogulását és megjobbulását.

* *

Kevesen írtak — érthető e felfogásából — mélyebb részvétellel a jobbágyról, mint Berzsenyi, s kevesen kívánták „ember méltósága“ megéreztetésével inkább „feledtetni szolgaságát“, mint ő. Néhány megrázó vonással sikerült megéreztetnie kora jobbágyságának türhetetlen lelki és anyagi helyzetét. „ínség, gonoszság néz ki vad szeméből, s lesújt pipádért, hogyha nem vigyázzsz. Szemét setétség, vállát terh sanyarja, s utálja mindazt, aki boldogabb. S mi szép nekem még rajta szántanom s aszott kezéből lesni sültemet“ (Vitkovics Mihályhoz.). E magatartás azonban a kor filantrópiájának hatása a költőre, melyet a valóráváltás előtt rendi meggyőződése gyűrt le. A jobbágyságot emberi értékének tudatára kívánta ébreszteni. Ennek egyetlen eszköze a nemzeti nyelv volt- E nyelven akarta a „a vak halandókat“ a megunt „régí jámbor erkölcs“ helyett „az ész s kéz művelkedési“-nek áldásaiban részesíteni, „mely által — más népek — a legfőbb polcra hágtak.“ Kazinczy nyelvújításának nemzetmentő törekvéseit átértette s értékelte, „mert a nélkül remélni sem meri, Hogy a józanság istenibb szavát Az elbutult község megfoghassa“ (Kazinczy Ferenchez). Tehát az új eszmék apostola kívánt lenni az elnyomott néposztály számára is.

Adva van tehát a kérdés, miért ragaszkodott mégis a Werbőczy-féle társadalmi rendhez, s melyek nála ezek a rendi-nemzeti elemek?

A nemességhez intézett ódáiból nyilvánvaló, hogy „sírba szállott hajdani nagy nevünk“ feltámasztását e rendtől várta. Áthatotta a régi dicsőség s „bajnoki nemzete“ hősi múltja, „mely annyi harc közt vívta ki hantjait, s véráldozattal kérte

vissza ősei szent viadalma bérét.“ Ostorozta a „romlásnak indult hajdan erős magyart,“ hogy nyolc évszázad vérzivatarja közt megacélozott virtusa a jelenben régi fényével ragyogjon (A magyarokhoz).

A napóleoni háborúk alatt „A felkölt nemességhez“ írt ódáiból a nemesi dicsőség magasztalása tört fel. Úgy látta képzelmében, hogy a hadba vonuló nemességet az „elhunyt párducos ősök“ kísérik „fedező karokkal.“ Örvendett, amikor szemlélte a nemesi virtust, mely megvédte a haza hantjait, s vigasztalódott, hogy hona a „magyar nemes vér bére.“ A múltból merített erőt a jelen számára: „Vérző magyar kar aria meg eddig is, csak hív szülőttid vérpatakja áradozand ezután is érted.“ A nemesi felkelésben kétségtelenül ragyogó virtus felébresztette a nemzet alvó lelkét, s bizalmat öntött a költőbe, hogy ezer veszély közt is bátran vigyázza „a kürt harsogását, a nyihogó paripák szökését,“ s elhiggye azt a kétes költői igazságot, hogy „nem sokaság, hanem lélek s szabad nép tesz csuda dolgokat“ (A magyarokhoz 1807). Láthatni, hogy Berzsenyi a „sokaságot,“ a népet, nem vette számba a nemzeti újjáépítésnek munkájában. Ő csak a „szabad népre,“ a „populus Werbőczyanusra“ tette fel minden reményét, bízva abban, hogy csak e néposztály társadalmi és politikai rendje ragyogtathatja fel ismét hajdani szép nevünk.

Vájjon volt-e nálunk szabad nép? S elmondhatni-e Berzsenyivel, hogy a „dicső szabadság temploma lett hazánk.“ Ódáiból nyilvánvaló, hogy ő annak a preromantikus történet szemléletnek volt a híve, amely a nemzet fennmaradásának és jövőjének biztosítékát, zálogát, a kiváltságos nemességbe vetette. A hagyományos rendi szervezetet gondolta egyedül országmentő erőnek. Nem félt semmi vihartól, amikor a király és a nemzet egymásra találtak. Rendületlenül hitte, hogy a király iránt hű „magyar szíveknek kötelit sem idő, sem gonosz vád“ fel nem oldhatja (Görög Demeterre). Dicsőíti a régi magyar virtus megtestesülését, a „hőst“ és a „bölcset“. Berzsenyinél e két erény a „derék“ tulajdonsága, akinek nem kell félnie »az idők mohától ... s érdemét . . . a jövő századok áldják“ (Felsőbüki Nagy Pálhoz). A költő hódolata a „virtus,“ a „hős,“ a „bölcst“ és a „középszer“

(aurea mediocritas) előtt a felvilágosodás laicizált etikájának a feléledése, amelyet ez eszmeáramlat keltett életre a klaszszikus irodalomból, s az erkölcsi kötelezettségeket illetőleg be is érte velük. Ünnepelte a magyarság király-hűségét. Az uralkodóban látta a „gunyhók paizsát,“ az „emberi juss örét.“ Lelkesített, hogy most kell megmutatni, „mint szereti a magyar a királyt“, hogy a nép „szíve, kincse“ a hazáé és a királyé. Most kell hitet tenni a mellett, hogy „a szent hon-szeretet heve s jobbágyi szelíd tisztelet egybefér“ (Felséges királyunknak Keszthelyre várátásakor). A hódolat és a jobbágyi tisztelet e megnyilatkozása akkor, amikor az uralkodó érdeke keresztezte a nemzetét, s a magyar csak idegen érdeket szolgait, Berzsenyinek, a Werbőczyanus nemesnek vakon-látása.

Kételkedéssel van eltelve az iránt, hogy Napoleon képviseli a kor szabadság-eszméjét. Valahányszor a nemesség hadba szállt Napoleon ellen, a „járom“ nevében tüzelt a harcra, hogy a szabadság sértetlen maradjon. Napóleóban a népek „csalatásba merült“ imádatát és „az emberiség ügyének“ megbosszulását látta, amikor a szabadsághósból immár Európa diktátora lett (Napóleontra).

A költőnek, ki egyszersmind felvilágosult fő is volt, e magatartását csak a hagyományos Werbőczy-féle államrendbe belegyökerezés s azon ellentmondás tehetik érthetővé, mely a felvilágosodás szabadság-eszméje és a napóleoni háborúk zsarnokságai közt nyilvánvalóvá lett. Az elszabadult forradalmi erők megfékezésére s a rendi-nemzeti eszme megvédésére egyetlen bástya a Werbőczy-féle alkotmány volt. Tehát csak ebben hisz, s ennek társadalmi rétegétől reméli a nemzet megújódását, számítva az uralkodónak, az „emberi juss öré“-nek oltalmára is. A Werbőczy-féle állameszmében élve ismeretlenek előtte azok a *népi erők*, amelyek már a napóleoni háborúban egyszer végigszáguldottak Európán, s alig egy emberöltő múlva majd ismét fellángolnak.

Berzsenyi hitte preromantikus történetiszemléletével, hogy „dicső szabadság temploma . . . hazánk“ és „itt . . . szabad a magyar és víg: a gazdag palotát . . . lakja királyi szabadság, s a gunyhók lakosit szent törvény jobb keze védi“ (A

tizennyolcadik század, A Balaton). E megállapítás, amikor a napóleoni háborúk ellen irányuló nemesi felkelések terhei miatt a jobbágyság kora egyik legsötétebb szakát élte, a a történeti helyzet kétségbeejtő félreismerése, a rendi-nemzeti felfogás szomorú eltévelyedése, mely elkerülhetetlenül az 1848-i véres küzdelem felé mutatott, mely dicstelenebbül is végződhetett volna — polgárháborúval!

Az említett háborúkat sűrűn kísérő nemesi felkelések meggyőzhetnek arról, hogy Berzsényi nézeteit a nemesség saját meggyőződéséül vallotta. Így ő a nemzeti felfogás hű kifejezője volt. E nemesi-nemzeti felfogás pedig a hagyományos Werbőczy-eszméken nyugodott. A nemesség minden megmozdulása, amely a felvilágosult eszméknek a hadszíntéri legyőzésére irányult, egyúttal a magyar élet mozdulatlanságának megszilárdítását is szolgálta.

A rendi eszmevilág e jövő számára vigasztalan százados magyar mozdulatlanságának a költője Berzsényi, a felvilágosult „modern ember“, aki egy rendi kort, s egy sajátos magyar típust képvisel. Jelesül a „szebb törekvéseit már csírájukban céltalannak érző magyar inertia, időelőtti resignatio“ típusát.

Katona József

Már ifjú korában megismerkedett a felvilágosodás eszméivel. A kis gimnazistát Rousseau-ismerő piarista tanította Szegeden, a fiatal Katonához pedig „a felvilágosodás gondolatvilága afféle népszerű iratokban jutott el elsősorban, aminők Eckartshausen könyvei (könyvtárainkban sok ilyen volt a jozefinus kor maradványaként), — meg az előző évtizedek szépirodalmi művei, köztük Kotzebue drámái és Veit Weber regényei útján.“¹ A pesti egyetemen a felvilágosult abszolútizmus szelleme divatozott jogi tanulmányainak végzésekor a jog- és állambölcseletben. Katona eszmevilága tehát hűn illeszkedhetett bele a kor racionalista felfogásának jog- és történetnézésébe.

A fiatal kezdő fordításai és átdolgozásai is jelentősek a

¹ Waldapfel I.: 1TK, 1931.

későbbi író fejlődésében. Ezek eszméi is tágították látókörét, s alakították gondolatvilágát, formálva drámaírói készségét, mely azután a Bánk Bán-ban bontakozott ki a maga tragikai és eszmei nagyszerűségében. Ezt megelőző drámái a felvilágosult jog- és állambölcsélet tanítványának mutatják. Bánk Bán-ban azonban a Werbőczy-féle jogszemlélet tudós mestere; az Árpádok korában már ható, de csak a Werbőczytól kodifikált szentkoronatan zordon erejű dramatizálója.¹ E drámájának egynémely hőisében faragta ki azt az embereszményt, amely magának is követendő férfiúi és erkölcsi példaképpül szolgált.

Már első fordításai is a felvilágosodás gondolatvilágában gyökereztek. Nem hiányzott belőlük az emberbaráti jótevés, a gondoskodó atyai szeretet érzelmes megnyilatkozása. A Mombelli grófok című dráma hőse oltalmazója, jótevője, szerető atya jobbágyainak. Mikor Mombelli ismét birtokába veheti örökét, Olivál ragaszkodó jobbágyai ujjongó örömmel kiáltják: „Egek! ami jól tevőnk! Legjobb urunk! Mindnyájunk atya.“ Hűséges alattvalók e jobbágyok, hiszen bátran védelmezték Mombelli gróftól ellensége ellen: „Csak a mi szíveinken keresztül megy az út a mi urunkhoz“ (III. felv. 5. jel.). Lovagdráma ez, mint Katonának majdnem minden drámai műve, azonban a felvilágosodás eszméi is meghúzódnak bennük a középkori lovagszokások mellett.

Mathilde atya, az öreg Prokob is így kiáltott fel, látván ragaszkodó jobbágyait: „Azok az én jobbágyaim! Ők engem szeretnek, igen szeretnek, és én is szeretem őket, mint gyermekeimet“ (A borzasztó torony. II. felv. 7. jel.).

A lovagi és felvilágosult eszmék húzódnak végig egymás mellett a Monostori Veronka című átdolgozásában is. A gvardián a „leventaság“ megnevesedésétől várja a felvilágosodás optimizmusát jellemző anyagi és erkölcsi boldogulást, hiszen „a leventáknak sisakfényességük a felebaráti szeretet volt, mellvasok az egyenes szívűség, kardjok az igazság védelmezése, kézszerítésük a hívség és barátság“. Csak azon búsult az öreg barát, hogy kevesen voltak régeb-

¹ Kiss E., Katona József, Kecskemét város főfiskálisa. 16. 1. (A K. J. Társ. Évk. 1933-34.)

ben a lovagok, s esengve várta álma teljesülését, „ha majd megsokasodnak ... ha majd ezen kis bokorból erdő lesz, oh, akkor jó, igen jó lesz a földön mulatozni, akkor úton-útfélen egymást fogják az igazság és barátság csokolózni; akkor a szeretet és barátság gyermekei minden veszedelem nélkül járdogálhatnak, akkor egy árnyékban nevelkedő virágocska sem fog eltapostatni, akkor a tömlöcök és a fogházak össze fognak omladozni, és az egekből minden erkölcsök le fognak ismét szállani, ahol ők oly sok ideig szomorúságban éltek, mert semmit sem használhattak az emberek szerencséjükre“ (III. felv. 2. jel.).

Lassanként a jogász Katona is megcsillan szerényen az átdolgozó mellett. Természetjog-szemlélete még nem bonyolító erő — mint az Aubigny Clementia-ban — inkább csak gátlásként érvényesül, de kétségtelen, hogy jogászérzékből fakad. Lázár nem kezd harcot atyja ellen, mert ha érett észszel szól a „mennyei bölcsességhez,“ világossá lesz előtte, hogy még bűnös atyján sincs joga a fiúnak bosszútállni. „Adtál-e hatalmat (mennyei bölcsesség) egy fiúnak tulajdon atyja ellen? nem! nem! — én ő ellene semmit sem tehetek! mert a természet ötet atyámnak rendelte! Arra nekem hatalom nem adatott.“ Úgy érzi, hogy még átokért sem esdhet, „nem lehet, bocsáss meg emberiség! nem leheti;“ nemhogy bosszuló bíróul lépjen fel atyja ellen (Luca széke, I. felv. 5. jel.).

Azt az uralkodó eszményt, melyet a pesti egyetem hivatalos jogbölcselete tanított a felvilágosult abszolútizmus szellemében, Katona először „István, a magyarok első királya“ című drámájában testesítette meg. E kor jogbölcselete a királyeszmét a népeit szerető, csak értük dolgozó, atyailag gondoskodó, igazságos, megbocsátó, kegyes, ellágyuló Atyában látta. Az összerződésnél fogva az uralkodó hatalmában korlátlan, s ezért csak lojális alattvalói hűség jellemezheti — — a korfelfogás szerint — az uralkodó és az alattvalók humánus viszonyát.

István jellemében e divatos jogbölcselet uralkodó-típusának vonásai kétségtelenül megvannak, azonban „jellemében három, műveltségtörténetileg más-más korból eredő királyeszmény keveredik történetietlenül: a középkori (csupa

vallás-íz, kegyesség, imádság), a lovagvilági (lovaggá ültetése, lovagi esküje külön nagy ceremónia tárgya), meg a felvilágosodás (a közboldogságot hangoztatja, csupa jószág, engedékenység és lágy, könnyező meghatódás). Mintha Szent István, Nagy Lajos és II. József korszerű vonásait kevernők össze torzul.¹

A középkori keresztény uralkodót látjuk, szánakozva az eltévelyedetteken, Istennek ajánlva népét s áldását esdve le rájuk. „Ne engedd (Isten), hogy valamelyik ismét eltévelyedjen közülök! A most leveretettek legyenek a legutolsók, kiket méltán, de mégis megsirattam. A te kezeidbe ajánlom mindnyájukat; áldd meg magyarjaimat, és áldd meg szövetséges barátaimat. Engedd, oh istenem! hogy éppen így összegyülekezve vezethessem őket egykor szent trónusod elődbe, és mennyei lakásodban velem együtt örök dicsőségedet áldhassák! Áldd meg mindnyájokat“ (IV. felv. 5. jel.). Amikor Judithot és Boleszlávot összeadja, áldása és imádságos fohásza révén ismét a középkori szent uralkodó merül fel a lelkünkben.

A lovaggá ültetés szertartása közben a lovagkirály áll előttünk, aki a korai középkor szent áhítatával kéri Theodat áldását: „Te, kedves atyám! . . . add rám áldásodat, mi- nek előtte ezen vitéznek keze engemet vitézzé szentelne“ (III. felv. 1. jel.). Esküje a keresztény lovagkort eleveníti fel, mely még komolyba vette a Gottesdienst, Herrendienst és Frauentienst nemes fogadalmát. „Esküszöm, hogy mindenkor hű maradok a nemes vitézi rendhez, oltalmazni fogom az ártatlanul elnyomottakat fegyverrel és lándzsával, hadat üzeni a vitézi becsület mocskolóinak, bosszúval, erőszakkal fogom üldözni a közönséges nyugodalom háborítóit. Esküszöm ezeket az Isten szent kinyilatkoztatására és lel- kemre veszem ezen esküvést, mint Isten engem úgy segítjen“ (III. felv. 1. jel.).

A családi környezetben, majd az ellenfelekkel szemben is megnyilvánul a felvilágosodás ellágyulásig gyengéd és nagylelkűen megbocsátó uralkodója. Mikor a zendülőkkal szembeszáll, jószágára hivatkozik, s bocsánatot hirdet. „A

¹ Horváth J.: Katona József Bp. 1936. 29. l.

háládatlanok jóságom sugárinál melegítették magokat és most ellenem fújják mérgeiket! — No úgy tehát, még a kegyességnek utolsó lépcsőjére akarok hágni — elmegyek a pártosok közé, és barátságosan eleikbe terjesztem és kegyelmet ígérek“ (I. felv. 5 jel.). Hasonlóképp megbocsátó és lágy Vencelin iránt is. „Vencelin! tisztelem csendes érzésedet, de én a ti és az igazság törvényei szerint cselekedtem, először visszaadtam szabadságot, minek előtte az ujonnos áru-lásból magadat kifejthetnéd (leszáll a trónusról és megöleli)“. A felvilágosodástól megálmódott eszményi államot a „barátság és boldogító törvények által“ törekedett megvalósítani. Kupához, a pártosok fejéhez intézte ez intelmét: „Háládatlan! elfelejtetted már azt, hogy a törvénytelenység . . . csaknem szomjédjaitok játékvá tett? és most, amidőn én igazságos szövetségek által nektek oltalmat készítek, midőn barátság és boldogító törvények által titeket emberré akartalak formálni, ti a más oldalról ezen szép épületemnek alája akartok ásni?“ (III. felv. 4. jel.)

Az Aubigny dementia című drámájában már egészen a jogbölcselelő álláspontja mozgatja a cselekvényt. Katona e drámában, ragaszkodva a felvilágosodás jog- és állam-bölcseletéhez, az uralkodó és az alattvaló lojális viszonyát vonja le tanulsággul. Châtre jóhiszemű elvi meggyőződéséért nyúlt fegyverhez, mikor átlátta annak téves voltát — mert mások felbujtására, fanatizmusból harcolt — egy drámaiatlan fordulattal megtagadja eddigi elveit, s megértő, hű alattvalóvá lesz. Nincs tehát szava az uralkodóval szemben, akire szerződés által ruháztatott át a hatalom — ez volt a felvilágosult jogbölcselet tanítása. Ellenkező esetben pártossá, lázadóvá, a haza ellenségévé válik az alattvaló. Tiltakozott is Châtre — elvtagadása után — a pártosság vádja ellen. „Engemet pártosnak mondani! sohasem voltam én az! úgy-é? én az nem voltam! Csak ősz hajszálaimra tekintetek és bizonyára el fogjátok hinni, hogy az öreg Claudius csak egy rossz gondolattal sem volt hazája iránt“ (III. felv. 7. jel.).

Châtre megtérése után jelenti a követ: „ . . . Henrik mindnyájunk atyja . . . Megbocsátott!“ (IV. felv. 3. jel.) Katona Henriket a felvilágosult jogbölcselet királyeszméjéhez híven jellemezte. „Megölelte“ Châtre követét, „és fiának ne-

vezte.“ Most pedig — jelenti Sericour — „gyalog megy végig az előtte térdelő fiai előtt — szeretetet és áldást hint minden relé és egyenesen hozzád ballag.“ Châtre híveinek úgy tűnt fel a közeledő király, mint „a megbocsátó istenség.“ Mikor Chatre-t meglátja, aki térdelve várt rá, „szemeit törli. . . a király sír.“ Majd „örömkönnyekeztől elfojtódva“ szólt hozzá: „Álljatok — álljatok fel, gyermekeim, az édesatyátok megenged tinektek.“ Mikor a lázadó Chartre elhárította magáról cselekedetei felelősségét, így válaszolt: „Hiszen én mindent elfelejtetek ... én mindent megbocsátok.“ Ez csak a felvilágosult uralkodó válasza lehetett. A büntetéstől rettegő, megtévedt alattvalót nem bünteti, de bocsánatával sem alázza meg. Nagylelkűen határozza el tehát, „mind a két ő általa gyalázatnak vélt tehertől megszabadítom őtet, s meg nem bocsátom, s meg nem büntetem, hanem békességet kötök vele.“ Végül csókkal pecsételi meg a „békességet, melyet a szerető király az eltántorodott emberiséggel köt“ (IV. felv. 6. jel.). A királya hűségére tért Châtre bűnbánóan mondotta, hogy a király „nem menydörgéssel, hanem áldással és emberiséggel fojtotta el a ligue lángját.“ A király pedig az ég felé fohászkodik: „Oh . . . teremő, adj azoknak, akiket győzelmes királyokká rendeltél, elegendő kegyességet és emberiséget, mert így az emberséges és érzékeny szívű monarcha nagyobb, mint a világnak minden meghódítója“ (IV. felv. 7. jel.).

E drámájában Katona megalkotta a felvilágosult abszolutizmus engedékeny, megbocsátó s jóakaró atyai uralkodóját és hű, lojális alattvalóját. Aubigny Clementia tehát a felvilágosult jogbölcselő irány drámája.¹

Titus, a Jeruzsálem pusztulása című dráma főhőse, a korfelfogás humánus uralkodó-eszméje mellett a kötelességtudás és az autonóm etika laikus erkölcsszemléletének is megtestesítője. Berenice, a zsidó nő, célja elérése reményében könyörögve fordult hozzá: „Titus, szelídség angyala, nagy héros, emberi nemzet gyönyörűsége! amint a világ nevez, tégy egy nevedhez illő dolgot“ (I. felv. 3. jel.).

Szerelme közepett sem tévesztette szem elől, hogy neki „milliókért“ kell dolgoznia; hiszen az uralkodó a birodalom

¹ v. ö. Horváth J.: i. m. 32. 1.

első hivatalnok — a korfelfogás szerint. Kitépi tehát magát az ölelő karok közül: „Eressz — eressz, Berenice, hogy rendbe szedjem magamat és láthassam, mennyit áldozhatok a kötelességemnek“ (III. felv. 4. jel.).

Érzékenyen megszenvedi a pillanatot, mikor Bereniceért letért az erénykultusz egyenes útjáról. Nem a belső, a lelkiismeret sugallásának áthágását követő erkölcsi vereség fájdalma volt ez, hanem a külső, a látszat-erény kínos küzdelméé. Keserűen vetette a magát szabadnak hazudó nő szemére, hogy „vagyon immár olyan férfiú a világon, aki előállhat és azt mondhatja: Te engem meggyaláztál — és nekem ezt igaznak kell éreznem — igent kell rá felelnem — nekem! aki egész életemben arra törekedtem, hogy senki se mondhassa áztat: Te a becsületembe gázoltál . . . egy asszony lopta el becsületemet — egy szirén készített sírgödöröt virtusaimnak!“ (III. felv. 4. jel.) Nemcsak a maga, de Berenice becsületét is elveszettnek tudta: ... Berenice! Berenice! mi lett te belőled, mivel megfejtkezted egészen a szent virtusról?“ Fájdalommal emlékezett a „szent virtus“ meggyalázásának pillanatára, mivel nem hagyta el Berenicét, amidőn az bevallotta: „Én hitestárs vagyok.“ Úgy gondolja, „akkor kezdődött a hibám; ha azonnal elhagytalak volna, áztat mondhatnám magamnak: Te úgy cselekedted, mint férfiú.“

Szánakozás és átélt együttérzés hatja át Titus és a gyermekgyilkos Mária találkozásának jelenetét. „Képelem keserüed, boldogtalan anya. Én is atya vagyok. Rómaiak! ne vegyétek gyengeségnek érzéseimet; de a célnál állunk immár, és az embertárs csak könnyezve nézze, amit mint ellenség hódított. Oh bár minden győzedelmes végig menne a halottas utcákon és állana meg így egy szerencsétlen anya és egy elcsüggedt fiú mellett — bizonyára úgy érezne mint én most.“ (V. felv. 3. jel.)

A legyőzhetetlen római légiók triumphus-sóvárgó Imperatorát a felvilágosodás társadalmi miszticizmuslással tölt emberisége könnyekre fakasztotta a vérgőzös romok láttán. „Íóh hatalmas Bellona! ne adj nekem több ily győzedelmeket! — Békességes Janus, te légy mindenkor szemeim előtt! Templomodnak bezárt ajtaja engesztelje a maneseket, és ha indulatosságom feledékenységből áztat meg akarná nyitni,

akkor . . . omladékok, vér és keserves könnyek rettentsenek engem attól“ (V. felv. 8. jel.).

* * *

*

Eddigi fejtegetéseimben Katonát, a racionalista jog- és állambölcselet tanítványát törekedtem megvilágítani. A következőkben az a kérdés vár megoldásra, milyen sajátos magyar jogszemlélet kapcsolja őt a Werbőczy-eszméhez?

Mesterművében, a Bánk Bán-ban, a drámaíró jellemalkotó géniusza mellett a jogász és politikus Katona elgondolásai is meglelhetők. Bánk és Petur eszméi hordozói, alkotó zsenije főként azokat élte át, s kísérte részvétellel bukásukat. Petur független magyarsága, Bánknak, az elnyomottak gyámolának, s a helyzetézés kirobbantotta intuíció hatása alatt cselekvő államférfiúnak magatartása Katona államjogi és politikai eszméinek megtestesülése.

A drámában Petur a független, az öncélú örök-magyar törekvések elszánt, de eltaposott hőse. „Szabad kívánna lenni mindenik . . . Lévnyalóvá lettél dicső Árpád gyümölcse te?“ A Gertrúd részéről elszenvedett mellőzések nemcsak a nemesi jog lábbal taposása — ellene az aranybulla záradéka szolgált fegyverül — hanem a magyar jellemmel egy-tönfakadt barátság-érzés kölcsönösségének is durva megsértése. „Haj! Istenemre, legalább csak egy vidám tekintetet mutatna hát, ha színből is, nem esne olyan nagyon szívére a magyarnak! Ő is meráni!“ A mellőzések, melyek a jogsértéssel egyremennek, megérlelték elhatározását, hogy életre hívja majd „a magyar szabadságot,“ a nemesi jog érintetlenségét. Joggal cselekszik így, hiszen a Werbőczyn nyugvó politikai és társadalmi rend egyik alapelvehez, a *ius resistendi*-hez nyúl.

Az éj leple alatt hazaérkező Bánk beszámolt arról az áthidalhatatlan szakadékról, mely az udvar fényűzése és a jobbágyors közt tátong. „Hazánk külön-külön vidékein Jajt s bánatot találtam; s ittime Ellenkezőt találok, s nem tudom, melyik tehet rémítőbbé ...“

Majd Tiborc, ez osztály lerongyolódott fia ecseteli előtte a keserves jobbágy-sorsot, mely a XIX. század elején a napo-

leoni háborúk miatt kétségkívül leverőbb volt, mint Endre korában, noha e néposztálynak panaszra volt oka akkor is. A Werbőczytól kodifikált szentkoronatan értelmében a nemes — hatalmát átruházván a koronára — a korona, illetőleg a korona viselőjének, a királynak önként lett alattvalója. Bánk-nak, az államférfiúnak — aki „a király személye“ — tehát a békétleneket keli lefegyvereznie. A hazáját szerető s a szentkoronatanhoz hű Bán az államférfi kötelességének átviharzása után legyőzte „a szerelemföltő Bánk“-ot! E meggondolás:

Énrám bíz a szunnyadó
Gondatlan — énrám tévé le a
Szegény paraszt elfáradt csontjait:
Nem vélik ők a zendülést, mivel
Bánk a király személye — esküszöm,
Meg is fogok felelni ennek, és
Habár tulajdon síromon fog is
A békességetek virágzani —

ismét államférfiúi hivatásának magaslatára emeli.

Bánk és a békétlenek küzdelme a második felvonásban a misztikusan ható Szent Korona legfőnségesebb, de egyben legzordonabb ragyogása. Bánk és Petur küzdelmét Katona a szentkoronatan nagy jelenetévé avatta.

Petur, „a magyar szabadság“, a sértetlen nemesi jog egyeneslelkű, elszánt harcosa, a legérzékenyebb támadásokat intézi a pártosok ellen, hogy őket céljának megnyerje:

Zárt neki, míg nekünk nem adja ő —
Egy oly teremtés, akinek nem ez
Hazája — ki gyermeki
Játékainkban nem is osztzott volt:
Bennünket az vajon szerethet-e?

Majd a magyar merni-akarásra s a magyar bátorságra mér halálos csapást:

Egy véres asszony a királyi szék alatt.
Nincs senki is? — no menjetek haza
Tehát, s vegyétek fel magatokra a
Töredelmesek köntösét, ha ez
Vétek; s zokogjatok, mint a bolondok . . .

Erre a békétlenek válasza csak az lehetett, amit Petur várt:

Sokáig éljen a magyar szabadság!
Ezután Petur kijátszotta az utolsó tétet:
Le a királyi székből, asszonyom!

Ehhez az utolsó s megmásíthatatlannak szánt elhatározása párosult a békétleneknek:

Véresen is!

Az öreg Mihált — Hah! Pártütés!? — Petur a Werbőczytól is kodifikált ius resistendi-n nyugvó jogos elhatározása tudatában elhallgattatja:

Utálatos beszéd! nem pártütés —
Kicsikart szabadság!

Az elszánás e pillanatában érkezett meg közéjük Bánk. Mihál értésére adta a történeteket, s ezzel kezdetét veszi Bánk és Petur küzdelme. Á személyes sérelem latbavetése után, melytől biztos győzelmet remélt a szerelmes Bánknál:

Tudom
Én jól, hogy elvesztette lelked egy
Részét arany nyugalmának —
Petur a haza jaját szólaltatja meg!

Panaszát

Nem hallod elnyomattatott
Hazádnak és nem látod, mint potyog
Hazád fiának arcáján le könnye?

Majd a XIX-ik századból a XIII-ik századba visszavetített magyar öncélúság eszméje szólalt meg Petur ajkán — a napóleoni háborúk magyar vérvesztései miatt:

Bánk bán! barátim! a szülők Polyák
Ország felé néznek kisírt szemekkel,
Mert talán fiuk Endrével ott vezett,
Azért, hogy egy öt esztendő gyerek
Nyerhesse a galíciai tartományt.

Ez ellenvetésével szintén a Werbőczyben lerakott nemesi kiváltságelvre támaszkodik; a primae nonus-ban ugyanis a nemes csupán védő háborúra köteles, s csak az ország határáig.

Azonban Bánk magatartása Peturból is kiváltja a korona megbecsülését:

Mi a királyt imádjuk . . .

S vallja ez a szenvedélyes magyar is: „szent előttem a királyom . . . mihelyt fejét a korona díszíti ...“ Most ellenben jogsértésről van szó — jogszó tehát az ellenállás:

Tulajdonunkat el-
 Vevé s odadta a hazájabeli
 Cinkosinak, s kihúzta a szegény
 Magyaroknak a kezéből a kenyért . . .

E jogadta ellenállás törvényességében bízva határozza el Petur, hogy kész a királyné orrára koppintani, mert hiszen az „vasas marokkal kap a magyar javak közé ...“

Beletörődnek ő a Werbőczy-réle nemesi jogok csorbításába, de nem idegenért, csak a fajáért, „a szegény magyarért, kinek kihúzták „a kezéből a kenyért.“ — Ügy látja, hogy Gertrud:

ha egyszer ő
 Rabló, királyném is megszűne lenni —
 Ezt esküszöm, míg Endre élni fog.
 Meg kell erősíteni a régi (szent
 Első királyunktól kitett) szabadság-
 Beli jussainkat; vagy ha megmutatja,
 Hogy a hazám boldogságán segít
 Ezen szabadság eltörlése — egy szót
 Se szólok: ámde míg ez a szokás . . .
 Mindaddig azt fogom kiáltani: üsd az
 Orrát, magyar, ki bántja a tied!

A nemesi eszme és a reformgondolat ölelkezik tehát Katona politikai elgondolásában a „haza boldogságának“ szolgálatára.

A szentkoronatan eszméjéhez hű nádor, aki Petúrnál

mélyebben átéli e tanból folyó nemesi alávetettség gondolatát, komolyan szorítja a pártost az alkotmányhűségére. Azonban a válasz:

. . . magam is tudok
Hóhérja lenni azon utálatosnak!

Mint ragyog most Bánk parancsában a *ius resistendi* e kétségtelen megnyilatkozása láttára a Werbőczytól kifejtett szentkoronatan szelleme, s mint zuhog Peturra misztikus ereje, s kényszeríti képleges képviselőjének, a nádornak, lábához:

Megállj! — Ezen haza- s felségárulót
Láncokba verjétek — parancsolom,
En, a király személye, én, — maga
Parancsol Endre, a király.

Aki a szentkorona, illetve viselője ellen vétkezik, megszünt annak tagja lenni, fő- és jószágvesztéssel bünhődik. Erre Petur válasza csak a »Bánk lábaihoz hajolva« mondott

„Királyom!“

lehetett.

Bánk tehát a Korona erejével szorította hűségére a „haza- és felségárulót.“ E centrumba vonzó „szent erő“ győzelemre vitte küzdelmét . . .

Katona kora filantrópiájától vezetve, szenvedéseiben meg-nemesedve s keserű sorsa miatt részvétől kísérvé mutatta be Tiborcot, a jobbágyság megszemélyesítőjét, aki méltó immár arra, hogy a Szent Korona tagjául fogadtassék. Bánk, a nagyúr, szánja és segíti. Azonban Tiborc az egyéni segítség után felveti a magyar jobbágyság Werbőczy óta megsontosodott kor- és sorsproblémáját:

. . . de adhatsz-é hát mindenik
Szűkölködőnek? . . .

Bánk atyai válasza reményt kelt lelkében:

Haza megytek — ott megmondhatod, hogy él
Még Bánk!

Endre jelleméből sem hiányzanak a felvilágosult monarcha vonásai: jószívű, jóakaró, ellágyuló uralkodó ő is,

jobbágynak is atyja. Azonban a Bánk feletti törvénylátás alkalmával, Gertrud koporsója mellett, markánsabb egyéniségnak mutatkozik, mint a kor könnyező és megbocsátó uralkodója. Azonban Bánk már e modern jogszemléletben gyökerező, öntudattal teljes választ adta ítéletére:

Árpád és Bor vére közt
Folyó dologban bíró csak Magyar-
Ország lehet.

Tehát már az alkotmány ellenére nem a király, a Korona viselője lát törvényt. Katona Bánknak, az éllamférfiúnak sorsát az egész ország ítéletére bízza. Annak bírója, aki a nemesnek és a jobbágnak egyként atyja volt — csak a nép lehet. Előlép Tiborc, a szenvedéseiben megtisztult néposztály képviselője, s szót kér a királyi ítélettel szemben. Méltónak tudja magát, hogy szavát hallassa — tehát már a nemzet tagja Katona felfogásában — habár még a valóságban e helyét el nem foglalta is, amelyért számára az új eszmék már döngették a régi, nemesi társadalmi rend nehezen omladozó falait. S e néposztály ítélete felmentő annak számára, aki atyja volt:

Uram! beteg feleségem, s éhező
Öt gyermekem kínos nyögésök az
Istennek irgalmáért felmenő
Végső fohászokodat ki fogják
Zavarni a mennyekből, ha megölöd
Gyámolókat . . .

E felfogás ismét a filantróp eszmét, a felvilágosult jogbölcselet velejáróját juttatja érvényre a nemesi alkotmányjog mellett.

Vájjon nem túlzott-e a jogi szempont kiemelése a Bánk Bán-ban, vethető fel a kérdés? *Nem* — válaszolom röviden. Ha ugyanis Katonának nem ideálja — demokratikus színezettel — a Werbőczy-féle nemesi jog, s Bánk és Petur nem ember- és erkölcsi eszménye, nyilvánvaló, hogy másféle felépítésében olvasnók irodalmunk e drámai remekét. — Ez nem is lehet kétséges!

* * *

Még egy kérdést Katona eszmevilágával kapcsolatban. Vájjon megőrizte-e érintetlenül keresztény vallás-szemléletét?

Némely fordításában bizonyos fátum, elkerülhetetlen sorselrendelés mutatkozik. „Mi lett volna belőlünk, ha az öröktől való elrendeléssel perlekedtünk volna?“ Adolf lázadva kérdezi: „Semmirekellő fátum! meddig fogod még velem játékoskodni?“ Erre a Szózat megnyugvást parancsolt neki: „Ne perlekedj az örök elrendeléssel, Adolf“ (A borzasztó torony. V. felv. 1. jel.). Ez a stoikus magatartás nem lehetett ismeretlen a felvilágosult Katona előtt, ki nem habozott a felfogását kifejezésre is juttatni.

Az egyházi személyeknek néha szembeszökőn, s talán célzatosan is, hivatás-ellenes, sőt alávaló intrikus szerepet szánt (Monostori Veronka. III. felv. 8. jel.). Az örökkévalóságról Lázár így elmélkedik: „A halál után új életbe lépünk... melyből, mint a Phönix hamvából, új férgeseké gyanánt pesdülünk ki — igen — azon küszöböt ismerjük, de hát azon túl mi vagyon, árok-e, vagy domb? Az én fekete hacukájú tanítóm azt monda, hogy örökkévalóság! Jámbor! nevet tudtál neki adni; de hogy mi légyen az, azt megfejtetni nem tudtad“ (Luca széke. I. felv. 4. jel.).

Katona kétségtelenül feltárta hidegségét a papság, az Egyház, s az általa hirdetett másik világgal szemben.

Az Aubigny, vagyis a vallás miatt való zene-bona című drámájában azonban már világosan kibontakozott az író nem-keresztény vallásnézése. De la Châtre, a Ligue feje, azért fogott fegyvert Henrik ellen, mert az megfélemedezett »minden szent kötelességekről“ . . . Nem jár a Châtre által elismert „világosság után“, s felette a pápa már „kimondotta az ítéletet.“

Láthatni tehát, hogy Katona keresi a kényes vallási problémát. Hogyan oldja meg vájjon?

A buzgó Châtre fanatikusan folytatja a harcot a hitért és Istenért, „hogy az egész ország megrendüljön . . . érezzék a hitetlenek kedveltjei azt, hogy miképpen és hol esett el De la Châtre Istenért és vallásáért.“ (II. felv. 4. jel.)

Majd a kedvezőtlen hadiszerecsé kétséget keltett lelkében: „Ostoba vén! te az Istennek dicsőségén akartál segíteni és az Isten te rajtad nem segített.“ (III. felv. 2. jel.)

Kétségei közepett a racionalista deizmus álláspontjára jut; mintha nem törődnék a Gondviselés az ő Istenért vívott küzdelmével, vagy talán nincs is hatalma ahhoz, hogy támogathassa a saját ügyét. „Miért kellett . . . nekem, csupán nekem gyalázatot szenvedni minden igazságos ügy mellett.“ (III. felv. 2. jel.) Felmerült tehát előtte a nagy kérdés, hogy ugye „szent — szent az, amit én cselekszem“ — de csak pillanatszerű önigazolás ez. Sericour aztán végkép eldönti e kétes harcot: „A vallásért harcoltál te? és a vallásért akarsz harcolni? mi okból! hogy az embereket erővel kergesd a paradicsomba, kik oda bemenni nem akarnak, vagy legalább azt hiteted el magaddal, hogy be nem mehetnek“. (III. felv. 5. jel.) Châtre erre átkot mond azokra, akik „egy fanatikusnak buzgóságával“ visszaéltek. „Átok szálljon az emberi nemzetre! átok az egész világra! átok neveltetésekre! mely a vakbuzgóságot belém oltotta, és én annak jobb útjait elvesztvén hottentottai természettel az embertársaknak a megemésztésére sietek“. (III. felv. 3. jel.) Sericour nyitogatta ismét a szemét, hogy lássa az általa „Istennek félrecsavart parancsolatjából elkövetett vandalizmust. „Fegyverrel akartad az emberkét arra bírni, hogy a templomnak képzelt veszedelemért a hazának javát és boldogságát dűlják fel!“ (u. o.)

Katona — láthatni — előkészítette főhősét ama kifejtet számára, amelynek gyökerei, mint föntebb fejtegettem, a felvilágosult jogszemléletből szívták a tápláló nedvet. Tehát átvezette a fanatikus hívőt a racionalista deizmus isteni gondviselést tagadó felfogása segítségével a felvilágosodás követelte toleranciához. Ez a kor nem törekedett arra, hogy méltányos megoldással elégítse ki az Egyház jogos érdekeit, hanem a koreszmék hatására „a hazának javát és boldogságát“ éllel helyezte eléje „a templomnak képzelt veszedelem“ kívánalmainak. Katona tehát elítéli a fanatizmust, toleranciát hirdet e drámájában; ennél fogva a béke érdekében követett gyakorlatnak elvi síkon is érvényt akarva szerezni, azt célozza, hogy a tévedés elvi magaslaton is megtűrhető. E felfogását csak a kor nem-keresztény eszmevilágával érző elvi azonosság teheti érthetővé.¹

¹ V. ö. Horváth J.: i. m. 32. l.

A „Ziska“ és a „Ziska a táboríták vezére“ című kettős drámájának szintén a vallási kérdés a magja. Bennük is a tolerancia jut szóhoz. Ziska intette Vencelt a vallási ellentétek kiélezésétől. „Hidd el nekem, atyám, hogy nincsen nagyobb kábaság a világon a fejedelemre nézve, mint ha alattvalóinak lelkiismeretén akar tirannuskodni, mert az alatt, hogy magának a mennyekben egy koronát nyerni remél, veszedelemben forog ide alatt földi koronájának elvesztése.“ (Ziska. II. felv, 5. jel.) A második Ziska-drámában a deista felfogás jut kifejezésre: »Az ember egy eleven érző — könnyű prédája egy hatalmas szempillanatnak“. Nem így l nem játékszer, nem „préda“ az ember az Úristen kezében. E felfogásban az isteni bölcsesség önmagának mond ellen.

Biberach és Ottó párbeszéde kétségtelenné teszi a szakítást ama hagyományos felfogással — ez szintén felvilágosult vonás — hogy az uralkodócsalád az Úristen különös védelme alatt áll. Intézkedése tehát egy felsőbb tekintélyre támaszkodván, tisztelettel veendő. Biberach tagadja e tekintélyt.

Ti földi istenek,

Soha oktalan nem teszek semmit is;
 Az égi Isten adja nektek az
 Ő csalhatatlan bölcsesség-malasztját!
 Kérdezd: s megesküszik rá akár-
 Mely embered. — Te mindenféle földi
 Menybéli bölcsességek összesége!
 Így hát hogyan lehetsz te oktalan?

Érvényesítette Katona a szabad ítéletmondás jogát is az egyháziakkal szemben. Mikor az elkeseredve panaszkodó jobbágyot Bánk intette: „Tűrj békességgel,“ erre Tiborc így felelt:

Tűrj békességgel; ezt papolta az
 Apáturunk is sokszor: boldogok
 A békességesek, mert isten fiainak
 Hivatnak — úgy, de tömve volt magának
 A gyomra.

A prius edere, dein philosophari igazságát szegezi a jámbor egyházi felfogással szembe, egyszersmind rámutatva

az azon részen meglévő visszásságra is. — Tiborc, a sanyarú sorsban küzködő jobbágy, az evangélium és a valóság ily éles ellentétét nem láthatta, de megláttatta vele az író, a felvilágosult vallásszemlélet híve.

Csekélyszámú költeményei közül a *A Magányhoz* című verse e nem keresztény vallásnézés bölceleti oldalára is világot látszik vetni. A természetben, a magányban, szemléli a tiszta létet, az abszolútumot. Ez „alkotmány“ és „alkotó“ is egymaga. S a költő halhatatlan, isteni részese e kifejtőző tiszta létnek:

Alkotmány magad, és vagy magad alkotó,
Egy lét benned az egy isten, az egymagam.

E felfogás a Schelling-i önkifejtő Wellseele-tannal látszik rokonnak. Nála is részese a teremtmény a Világszellemnek. E kifejtőző szellem számára áldozó helyül — folytatja:

Minden törzsök előtt állva találok az
Oltárt, a hidegen tündöklő nap egy
Istent játszik elé, akit imádkhatok,
S a végboldogulás is itt mosolyog le rám.

A magány ölén óhajt megpihenni is örökre, miután „betemetett tavasz“-a már „a vég tort üli.“

Oh szent, drága magány! egy menedékem . . .
Szánjál el nekem egy hült üreget; rebeg
Elbágyadt kebelem megpihenés után.

Végül embersége értékes részének a természet szellemével való egybeválását reméli:

S elhervadt tetemem mennyei része csak
Csenedben susogó géniuszod legyen . . .

Érzik tehát Katona vallásnézésén Schelling theozófiájának hatása.

Történeti tanulmányaiban megcsillan a kor racionalista történetiszemléllője.¹ A vallást a felvilágosult látómezejéből

¹ Balanyi Gy.: Katona József, mint történetíró. (A K. J. Társ. Évk. 1933-34.).

nézi, s abban, „ami isteni vagy felsőbb,“ tisztelettel odahagyja „az isteni titkok gondviselőjének.“ A vallás fejlődését is a kor racionalista felfogásában látta. Nem hiányzik itt a Katonára jellemző ironia sem. Kecskemét monográfiájának harmadik részében szolt a vallásról is. E megnyilatkozások csak megerősíthetik az eddigi megállapításokat nem-keresztény vallásnézését illetőleg. Monográfiája e fejezetének a címe: A századok szüleményei a religióra nézve. Közöny, hidegség és gúny kísérik ez időrendi eseményfelsorolásokat már az első századtól kezdve.

„Az V. században füstölögni kezd a tisztító tűz“ — állapítja meg. A VII. században pedig: „Kezdődik a tanítás, mely azután annyi egyenetlenségnek forrása lett, hogy az *ostya* Krisztusnak valóságos teste és vére.“¹ A VIII. században «végre bejött a legveszedelmesebb szokás, a *kripta*, vagy templom boltozatjába való temetkezés.“ Megállapítja, hogy a IV. században még csak a szentek csontjait vitték be a templomba, később már a királyokét is, végül a püspökök tetszésére bízott, hogy kik érdemesek erre. Mivel pedig a kriptába temetkezést „az üdvösségre igen hasznosnak hitték — állapítja meg — oda sokan kívánczok; de természetes, hogy mind oda nem férvén, csak a gazdagok juthattak hozzá, mivel a szegény szintúgy kívánt üdvözülni, ezeknek elégségesnek találták arra azt is, ha a templom kerítésébe temetkeznek (ebből is mily sok kigőzölgés leve)“ (Miletz, i. m. 250. 1.).

Szent Gellértről így emlékezett meg e monográfiában: „Gellért . . . olasz ember . . . Budára sietvén, a pogányok nyomába esnek és a Dunánál elérvén, kocsiját a Dunába fordították, őtet pedig egy taligára tevén, leeresztették . . . azon hegyről, mely . . . szent Gellért hegyének nevezetik és e buzgó magyar nép az akkori varázsló papnak büntetésére máig is boszorkányok fészkévé tette.“ (Miletz, i. m. 253.1.)

A keresztes háborúk egyedüli „oka a kereskedés és a karavánkodás“ szelleme volt szerinte, és „a Constantinus és anyja, Heléna által felépített Krisztus koporsója, melyet a

¹ Miletz János: Katona József családja, élete és ismeretlen munkái. Bp. 1886. 249. 1.

Golgota mellett gondoltak. Innét jöttek a religiók, mivel minden patrónus a szent csontra akarta építeni templomát, ha keletét akarta látni.“ (Miletz, i. m. 254. 1.)

A felvilágosult történetsszemlélő részvétellel állapítja meg, hogy a keresztes hadak csak „raboltak és éhséget hagytak hátra.“

Megemlékezett a magyar keresztes hadjáratról is. „1203-ban a magyarok készülnek a szent háborúra; de elmúlt. A papoknak maguknak nem volt kedvük vezetni, mert a legszentetlenebb életet élték.“ (Miletz, i. m. 255. 1.) Végül a magyarok is rászánták magukat a keresztes hadjáratra. „Midőn tehát látta a papság, hogy a magyarok oly nehezen mozdulnak ki, teljes búcsúkkal forgolódtak, mint más nemzeteknél és 1217. júliusban tehát megindultak. Ha valaki elmenni akart és a papságnál az erre bejött pénzből segedelmet kért, csak azt nyerte, ami ugyan legnagyobb, de egy fillér segedelmet sem tett, — búcsút.“ (u. o.)

Azon megállapításokkal szemben, melyeket „A századok szüleményei a religiora nézve“ című fejezet tartalmaz, kár volna a vallás- és egyháztörténet kutatásait érvül felsorakoztatni. Ebből is meggyőzőn láthatni a racionalista vallásszemlélet világos nyomait.

E mozaikszerűen felépített eszmevilága Katonát a racionalista és Werbőczy-eszmék tanítványának mutatja. Gondolatvilágában az egyetemes európai és a jellegzetesen magyar eszmék szövődtek össze. Tehát egy európai látókörű magyar előtt állunk, akinek keresztény vallásnézését is aláásta a kor racionalista és pantheista felfogása.

Kölcsey Ferenc

Egyéniségét származása, olvasmányai és a koreszmék alakították. Családjá az ősnemesi családok (ex prima occupatione et divisione regni) egyike, s Ond vezértől származtatta magát. Nemes önérzettel emlékezett erre ő is:

Büszke magyar vagyok én, Keleten nőtt törzsöke fámnak;
Nyugoti ég forró kebelem nem tette hideggé.
Szép, s nagy az, ami hevít: szerelemmel tölti be lelkem
Honni szokás és föld, örököm kard s ősi dicsőség.

Ez az örökség jelölte ki számára a pályát, melyet zárkózott természete ellenére élete utolsó szakában megfutott. Megvallja, hogy a költőben talán nincs „aristokrátiai büszkeség,” ellenben „nemzeti büszkeség (mely szabadság és constitutióból folyó önérzésből jön) igen sok; ez a hon és nemzet iránti szeretettel egybe igen természetesen olvad.“

Ifjú korában templomi tisztelettel vette kezébe a görög klasszikusokat és filozófusokat. „A görög nyomokat imádvá szemlélem“ — írja. A debreceni évekről így emlékezett meg: „1810-ben még egészen francia valék, mert első ifjúságom stúdiumi valának a franciák“ . . . A francia klasszikus írókon kívül (Racine, Corneille, Molière, Boileau) ismerte Montesquieu, Voltaire és Rousseau eszméit is. Bayle Dictionnaire historique et critique című munkáját, majd Villers és Herder értekezéseit később olvasta. E tanulmányok—főként vállalási felfogására — nem múltak el mélyreható átformálás nélkül.

A felvilágosult eszmék, mikor Kölcsey öntudata ébredezni kezdett, még erősen érezhetőek voltak. Politikai pályája idején — a harmincas években — azonban nemcsak a felvilágosodás hatott, hanem egy újabb eszmeáramlat is ébredezett nálunk, amely a racionalizmusból és a felvilágosodásból nőtt ki, a liberalizmus. Ő elsősorban a felvilágosult eszmék optimista harcosa.¹

Megyei szereplése idején elveit a rendi hagyományok, a Werbőczy-eszmék irányították. Politikai meggyőződésének ez időben az *ősi hagyományok tisztelete, az alattvalói hűség, a nemesi alkotmányba vetett szilárd hit és tartózkodás az új eszmékkal szemben* nemesi jelleget adnak. Az 1825-i országgyűlésről visszatérő követek üdvözlése alkalmával, 1827-ben az ősi alkotmánynak, a nemesi szabadságnak, a nemzet és király kölcsönös megértésének áldásait hangoztatta. „Örök hála a mi őseinknek, kik . . . annyi szélvészeken között is oly polgári alkotványt hagytak által, melynek melegítő sugaraitól a szabadság becse, virága, századokon keresztül el nem aggható ifjúságban virulhatott! Ezen alkotványban király és nemzet kölcsönös bizodalommal függhet-

¹ Angyal D.: Kölcsey Ferenc Minden Munkája. 1 — 10 k. Bp. 1886.

nek egymás karjain; midőn a király a nemzetet hívja meg, hogy önnönmagának törvényt szabjon, a nemzet pedig királyának arcain vigyázza a megelégedés és helybenhagyás vonásait. Így önkényes uralkodás és féltékenység egyiránt eltávoztatván, sem az emberi lélek szabad ereje hatalom által le nem nyomathatik, sem az emberi szív szelíd érzései zabolátlanságban el nem vadulhatnak. Megbecsülhetetlen jótéteménye a mi törvényeinknek. Innen van, hogy ezen törvényeink egy egész ezred óta, melynek folytában annyi országok és országos alkotmányok romlás és semmiség közé hullottak, rendületlenül állottak îenn, s az irigység és kajánság száz meg száz lesei között is időnkig általszállván, benünket a maguk jóltevő árnyékában nyugtatnak“ (6. k. 38—39).

Királyhűsége nyilatkozott meg abban a magasztaló beszédben, melyet I. Ferenc negyvenéves uralkodói jubileumakor mondott, 1832-ben. A király bizalmáért a nemzet „gyermeki vonzalommal“ adózott, s hűségének törhetetlenségét mutatta, „midőn palotáiban idegen bajnok nyugová ki magát harcaiból.“ E bizalom „miatt fűződünk őhözgy gyermekii vonzalommal; e miatt voltunk készen áldozatokra, e miatt lön örömünk a szabadulás órájában kétszerezett.“

Nemzeti büszkeségtől hevülve kiáltja: »Nincs nemzet, mely királyaa örömnapiját oly méltán ünnepelhesse, mint a magyar. “ S miért? Mert alkotmányunk miatt több nekünk a király, mint Európa más népeinek. Meggyőződése szerint az uralkodó alkotmányunk elengedhetetlen része, támasza és őre. „Hazám fiai! nem az nekünk a király, ami sok más népeknek. Mi egy ezred óta bírunk polgári alkotmányt, milyenért az európai nagy népek még most is kínos vonaglásban küzdenek; a királyunk ezen polgári alkotvány egyik elengedhetetlen, egészítő része. Őseink az ország egyetemi érdekeit, s a jussokat, miket egyes polgár sem bírnii sem gyakorolni köz sérelem nélkül nem képes, a koronában megtestesítették, s e koronát telték fel a választott főre, hogy legyen az alkotványi köz szabadság fenntartásának képviselője. Szentnek nevezték a koronát, mert a legszentebbnek gondolatát kötötték hozzája: gondolatát a szabad nemzet egy testbe foglalásának, gondolatát az egyesült néperőnek . . . Nem következett-e szentnek tartaniok,

erős kapcsolattal magokhoz szorítaniok a személyt is, kire koronájukkal együtt a gondolatot is átruházták? nem következett-e, hogy magyar e korona és az azt viselő fő nélkül polgári alkotványt ne képzelhesse? s hogy híve legyen mind a kettőnek az utolsó percig? s hogy egyiket a másik nélkül elveszettnek képzelje? íme, ez nekünk a király, ezt értjük mi a magos név alatt“ (2. k. 182—83). Csak a király és a nemzet egyetértése biztosíthatja az ősoktól örökölt jognak az utódokra történő csonkítatlan áthagyományozását. Ezért „mi olthatatlan szerelemmel fogunk lángolni királyunkért ... Mi olthatatlan szerelemmel fogunk függeni őseink emlékezetén s gyermekeink boldogságán, hogy azoktól alkotott jussainkat ezeknek csonkítás nélkül általadhassuk.“

A koronás főben látta oltalmukat, amikor „túl a tengeren a hatalmas szigetet politikai rengések rázogatják, a Kárpátok megett egy bajnok nép remény nélkül elsüllyedt“ ... Nekünk a királyi kar védelme alatt nem kell rettegnünk, hogy elveszítjük, „a mi kedvest a sors bírunk engedett.“

Ezért hát „legyen dicsőség Istennek, áldás a koronás főnek s hervadatlan virágzat a szabadság szép alkotványának!“ (2. k. 185-86)

Természetes, rendületlen királyhűsége, elválaszthatatlan a királyhűség alapelvétől, a rendi alkotmányhoz való ragaszkodástól. A két államfenntartó elem: királyság és ősi alkotmány az ő politikai felfogásában oly szerves kapcsolatban állanak, hogy „egyiket a másik nélkül elveszettnek“ gondolja, s kötelességévé teszi a „magyarnak“ a politikai átalakulások idejére, „hogy híve legyen mind a kettőnek az utolsó percig.“ Óvja tehát az alkotmányt minden veszélytől, s felelőtlennek bélyegez minden törekvést, mely azt megdönteni készül. „Vannak, akik érteni nem akarják, vagy érteni nem tudják, minő meghálálhatatlan ajándék a sorstól, ha valamely nemzet a régiség által szentté lett törvényeinek oltalmában szabadon él. Nem egyszer hallottam a gondolatlan állítást, hogy törvényeink és egész polgári alkotmányunk a régen múlt századok körülállásai között támadván, az újabb kor megváltozott helyzetéhez többé nem illenek s azokat másokkal kellene felcserélnünk. De váljon lehet-e idő, mikor az emberiségnek kevesebb szüksége legyen a szabadságra s az

abból folyó jótéteményekre, mint egykor volt? Miért a mi szabadságunkat őrző szent alkotványt semmivé tenni? hogy emberi jussainkat elveszítsük? annyira elalacsonyult talán senki sem lesz, hogy e természet ellen való óhajtás benne támadhasson. Vagy talán az újonnan kívánt polgári alkotványban újabb szabadságot keresnénk? Boldog az, ki a jelenvaló jókkal megelégedve él s levegői képek utá nem kapdoz! Boldog az, ki eléggé bölcs átallátni, hogy az emberiség belső helyzetetése, indulatai, szükségei, minden, egymástól bármely messzelekvő időben ugyanazok, s ugyanazon módon orvosolhatók! A külsőt a belsőtől, a változót az örökre változhatatlantól, . . . éles szemeknek könnyű megismerni, s az ily szemekkel bíró férfiú, ha lát is némely melleleg-valókban változtatni valót, jól tudja azt, minek kell örökre megmaradást kívánni; miért kell a hazafiúság minden buzgóságával küzdeni, hogy veszélyes kezek alá ne jusson“ (6. k. 39—40).

Helyesli, hogy az 1825-i „országgyűlés bölcsei“ az ősi alkotmány biztosítására „alapos törvényeink fennmaradásokért újólág egy törvénycikkelyt alkottak. E cikkely szavai . . . sebeinkre balzsamot kívánnak önteni s a jövőre nézve királyunk kegyelmében s ősi alkotványunk oltalmában mutatnak reménységet. Biztató kilátás, melynek vigasztalásáért az országgyűlésnek forró hálával tartozunk.“ (6. k. 41). Nyugalommal néz a jövőbe, mert az országgyűlésen a megyei követek „polgári alkotványunkat továbbra is rendületlenül fenn tartandják.“

A főispáni beiktatáskor is hálával emlékezik meg az ezeresztendős szabadságról, a királyok oltalmáról, örömmel tölti el a szabad nemesség boldogsága és dicsősége. „Fogadjá el, Nagyságod, a mi ajkainkról örömmel, szeretettel és tisztelettel költ idvözetét a nemes Szatmár vármegyei nemességnek, mely Nagyságod hálát érdemlett atyjának . . . kormányában nemcsak boldogságát, de dicsőségét is találta.“ A személyes érdem legszebb jutalmának azt tartotta, ha sikerült a nemesnek »szabadok közt érní főhelyre.« Mert „mi (megyei nemesség) egyik nem megvetendő tagját tesszük a magyar nemzeti nagy testnek, mely istenének kegyelméből királyának oltalma alatt ezeresztendős szabadságát mind becsüli, mind bírja“ (6. k. 44).

Akkor fordult a felvilágosult állameszmék felé, amikor

Széchenyi reformtervei a vezető réteg egy részénél visszhangra találva, a közvéleményre átalakító erővel hatottak. A harmincas évek előtt politikai felfogása hitvallás a Werbőczy-féle alkotmány s a hősi múlt mellett:

Fegyverre, jó az ellen erős hada! . . .
 És nem kerülnek mély sebeket s halált,
 Ki halni tud, nincs járom erős nyakán,
 Néked, tenéked szent szabadság
 Áldozik a nemesen kifolyt vér. (Rákos)

Nem néz a jövőbe magabízón, dacosan; reményevesztetten inkább arra intett, „keressetek alkalmat a múltra visszazanézni és érte melegülni.“ Himnuszát távol a politikai küzdelmekről, egyéni sebekben vérezve írta. A bizalom és remény között Istentől esdi ki a jobb jövőt, semmit sem várva pesszimizmusában a nemzet energiájától. Zrínyi dala (1830) már egyetlen reménysugár nélkül mutatja a herderi jóslatot népén beteljesedni látó Kölcseyt: „A dicső nép . . . névben él csak, többé nincs jelen,“ meggyőződve politikai pályája kezdetén a nemesi önzés s a jogfosztott milliók tarthatatlan állapota miatt a haza süllyedéséről.

Széchenyi reformeszméinek hatása alól azonban nem vonhatta ki magát. A Hitel, a közjogi kérdések mellőzésével, a nemzetgazdasági problémákat toltá homloktérbe. Kölcsey országgyűlési beszédei e szempontot híven követték (Az elsőszülöttségi jószágok tárgyában, A Kir. fiskus örökösödése tárgyában, Az örökös megváltás ügyében).

Társadalom-szemléletében tehát Széchenyi reformmozgalmával a Werbőczy-eszmétől a demokratikus elvek irányában haladó fejlődés állapítható meg. Ily irányú mélyreható társadalmi átalakulás azonban nem várható a nemzeti nyelv egyetemessé tételének figyelmen kívül hagyásával. Kölcsey is ismerte e problémát, mely már a korai humanizmustól a nyelvújításig irodalmunk létkérdése volt. Küzdött e nyelv egyetemességének győzelméért, mert egyik legyőzhetetlen fegyvernek tudta a Werbőczy-féle politikai és társadalmi renddel szemben.

Osztotta Széchenyi felfogását a jobbagy-szolgáltatásokkal kapcsolatban (7. k. 202). „Gyönyörrel olvasta“ Világ című

munkáját is. Némely megjegyzése azonban arra vall, hogy érzelmi lelkiállattal bírván, nem értette Széchenyi reálpolitikai terveit (7. k. 98). Mégis nekiment a küzdelemnek, „nem . . . mintha reménye volna a küzdésben, hanem a hű bajnoknak vérig kell harcolni“ — s kétségbeesetten vonult vissza.

1830-i beszéde „A szatmári adózó nép állapotáról,“ közeledés a rendi elvektől a felvilágosult politikai eszmékhez. Kevés ugyan a közösség beszédében az említett elvekkel, de már meleg részvétől indítva enged Werbőczyből, s oly irányú rendelkezéseket sürget az ülésen, melyekkel a vármegye „a maga kebelében fekvő népet valamennyire enyhítené, utat nyithatna, melyen annak élete könnyebbé lehet“ (6. k. 67). Felsorolja mindazon okokat, melyek a jobbagysorsot elviselhetetlenné teszik, nem tesz azonban említést a földesúri *robotról*, habár ez volt egyik legterhesebb járandóság. Óva int a földek minősége szerint kivetett adótól, mert Montesquieu figyelmeztetése szerint tagadhatatlan, „hogy a classificatiókban elkerülhetetlenül történő hibák, az adó nagyobbodásának esetében veszedelmes következtetéseket okoznak“ (6. k. 70).

A sorsvonás tárgyában (1830) elmondott beszéde a felvilágosult Kölcsey nemes humanizmusának megnyilatkozása. Elítéli az addig szokásban volt katona-fogdosás igazságtalan és brutális módját. „Így nem ébred vitézi lélek, bátorság, erő!“ Orvoslást sürget az erőszakos katona-fogás és a bizonytalan szolgálati idő miatt, amiért reménytelen a katona helyzete. Meggyőződése, hogy „a katonaság“ nem lehet „fenyítőház,“ mert „úgy valóban nem csoda, ha mindenki iszonyodással lép beléje.“ Ily körülmények között semmi sem lelkesíti a katonát a „veszélyekkel szembe szállani.“ Azonban a „hazáért, ha kívántatik, fegyvert fogni, nemes és nemtelen ... köteles.“ Ezért tűrhetetlen, hogy „mi . . . erővel hurcoltassuk el a mi leendő védőinket, a haza bajnokait.“ „A sorsvonás“ az egyedül méltányos és igazságos eljárás, mert „isten szava szól a sorsvonásban.“ Sürgeti a szolgálati idő emberséges megszabását is.

E beszéd a nemzet hadsereg alapjául szolgáló s a sorsvonás útján rekrutálódott sorkatonaságot célozta a nemesi felkelések helyett.

A felvilágosult demokratikus eszmék felé haladtában meg

kell emlékezni 1831-iki működéséről a megyei bizottságban. Ennek az volt a feladata, hogy megvizsgálja az 1825—27-i országgyűléstől kiküldött regnicolaris deputáció munkálatait, s ennek alapján adja meg a vármegye utasításait országgyűlési követeknek a reformok megvalósítására. E munkálatokban a felvilágosult nézetek érvényesülése az adó- és jobbágy-szolgáltatások kérdésében Kölcsey érdeme volt; a nemesi kiváltságok és a jobbágyság körül forgott ugyanis a harc. E munkálatok előadása után nagybátyja azt mondta neki a megyegyűlésen: „Öcsém, az ily beszéd inkább illenék paraszthoz, mint Ond vezér unokájához.“

Az 1825-i országgyűlés még a rendi alkotmány körülbástyázására törekedett, s konzervatívnak mondható a későbbi országgyűlések szelleméhez mérve. Mégis fordulópont volt, mert azok a reformeszmék, melyeket az 1790-es évektől csak az irodalom képviselt, a politikai fórumon is megtalálták hivatott vezérüket. Széchenyi és Wesselényi agitációi s a szabadelvű eszmékkel rokonszenvező irodalom iparkodtak fogékonyrá tenni a közvéleményt az újítások számára. Ennél fogva az 1832—36-i országgyűlés komolyabb lépéseket tehetett már a nemzeti újjászületés felé, bár távolról sem valósította meg Széchenyi reményeit.

Erre az országgyűlésre küldte fel Szatmár vármegye Kölcseyt szabadelvű programmal, melyre akkor már maga is esküdt. E fogalomkör csak az adózást, a jobbágyfelszabadítást és a sajtószabadságot jelentette Kölcsey számára.

Országgyűlési beszédeinek sommáját a vallásügyben mondott beszédek tették. Állásfoglalását e kérdésben felvilágosult meggyőződése magyarázza. Ifjúkorától fogva a vallást csak annyiban tűrte, amennyiben nem vetett gátat a felvilágosodás eszméinek és a haladásnak. A vallást nem mint „Calvin fia,“ hanem mint „polgár“ nézte. Érthető tehát, ha a főrendekkel szemben a felvilágosult vallási és politikai elvekre utalt. „Ha a tizenkilencedik század felvilágosodása, ha az országos népesség harmadrészének nyugalma a főrendek előtt elég fontosak nem valának, de az ország nyilván kijelentett akaratja, a törvény szabad kény szerint történt magyarázatja ... oly tárgyak, mik minden hazafihoz szokatlan érdeklődéssel szólnak“ (5. k. 118).

Amikor a felvilágosodás szabadságeszméje már szét-törte a hagyományos vallási és társadalmi béklyókat, nem tűrheti azt sem, hogy a protestánsokat visszaszorítsák, hiszen „egy nagy nemzetnél már a zsidó nép emancipációjáról van kérdés.“ Vigyázniok kellene tehát a főrendeknek, mert magatartásuk miatt „magunkat egész Európa szemei előtt sötétségi elvek gyanújába nem ejthetjük. Egyébként is nekünk híveknek kell maradni azon nemes lelkű nyilatkozásokhoz, miket ez üggyre nézve . . . e képviselő test katolikus tagjai haza- és emberszeretet s magas műveltség által vezetve, egymással vetekedvén tettének“ (6. k. 120). Remélhetni, hogy a főrendek nem tagadják meg elveit, mert akkor „nem fogja hinni a maiadék, hogy e két tábla tagjai ugyanazon idő, ugyanazon világosság terjesztő század emberei valának.“ A felső tábla konzervativizmusával szemben a független döntő bíróra hivatkozik, akinek ítélete egyedül számbavehető: „Isten és haza és az egész mívelt Európa legyen bíró közöttök; és jaj annak, kit e bíróság kárhoztatni fog“.

A felvilágosult szemével nézett a múltba. Az előbbi korokról a felvilágosult meggyőződésével ítél: „Quae non fecimus ipsi, vix ea nostra voco.“¹ Ezért emlékezett vissza borzadással a reformáció utáni küzdelmekre, a bécsi és a linzi békéket követő időkre, melyekről „a nápolyi tengerpart siralmas bizonyosságot teszen mindörökre.“

Nemes, gyermeki idealizmusa szomorúsággal vette tudomásul, hogy még „két nagyszámú néposztály van országunkban, melynek sorsa főkép vagy talán egyedül csak a dicastériumi rendelkezések által igazgattatik: tíz milliom adózó s a három milliom protestáns“ (6. k. 127).

A felvilágosult államkormányzat alapja a *többségi elv*, és ez nem egyeztethető össze az oligarchiával. Kölcsey is „a szabadság legfőbb alapját“ látta veszélyeztetve a főrendek által. Ha a főrendek a nevezett kérdésben nem jutnak jobb belátásra, akkor az alsó tábla hiábavaló erőfeszítéseket tesz. Ennélfogva „ha e kétség alól győzedelmesen ki nem emelkedünk — írja — a szabadság legfőbb alapját, t. i. a többség elhatározó voltát veszedelmeztetjük s az oligarchiái elvek alá jutandunk“ (6. k. 128).

A felvilágosodás által a cselekvés egyedüli normájául

¹ Ovid. Met. 13, 40.

elismert egyéni „belső meggyőződést“ követelte a vallás-változtatás ügyében mondott beszédében. „Egyik vallásból másba menetelnek belső meggyőződésen kell alapulnia . . . s ezen meggyőződésről halandó ember — bárki legyen az — nem ítélhet, halandó ember róla számot nem kérhet“ (6. k. 132).

A papi dézsma tárgyában mondott beszéde a régi törvénykönyv elavult tekintélyét ostorozta, mert megakadályozza az újításokat: „ . . . valahányszor valami új indítványt teszünk, valahányszor régi szokásainkat javítva változtatni, vagy eltöröltetni, vagy mással felcserélni óhajtjuk, mindannyiszor veszik a törvénykönyvet s abból, mint valami mágus lélekidéző könyvéből egy avult cikkelyt reánk olvasnak; s annak varázsával szándékoznak bennünket indítványainkkal együtt semmivé tenni“ (6. k. 56).

A városi polgárságban látta azt az összekötő láncszemet, „minek segédével nemességünk a milliombokból álló néptömeggel kapcsolatba jöhet.“ Kéri a rendeket, hogy „a városi polgárság és a protestáns adózó nép oldassék lel a papi dézsma alól.“ Reméli, hogy a rendek e kérését „emberi és hazafiúi kötelességüknek ismerik.“

Síkraszállt ideális lelkében megálmodott újítási terveivel — melyek magukon hordják Széchenyi egy-egy reformgondolatának bélyegét — a hagyományos Werbőczy-eszme ellen: a „haza és haladás“ nevében.

Gyökerében kárhóztatta az elsőszülöttségi örökösödést, mert lehetetlen olyan jogelvet fenntartani, mely az ország lakosságának nagy részét kizárja annak birtokállományából s azt „néhány történeti névhez köti, mintha azt kellene szolgálni és nem a népesség virágzását.“ Hiszen a kár, a hiba, a bűn magában az elvben fekszik; azt kell tehát magát számkivetni, hogy „természeti jogainkat, népességünket, virágzásunkat többé emésztő feregként ne rágja“ (6. k. 152). Meggyőződése, hogy e jogelv ellentétben áll az időszerű társadalmi renddel, és akadályozza az égető gazdasági kérdések megoldását is. „Mivel a társaság céljai, a köz szorgalom, virágzat és védelmi rendszer úgy kívánják, mivel a hitelezők természeti jogai és a nemzetközi hitel szabadítást várnak; mivel a haza egészéről, magáról a nemzetről, s nem pedig egyes nevekről illik gondoskodnunk, mivel tör-

vényeinknek már egyszer a régi szennyből kitisztulniok kell: mind a jelenben fennálló intézeteket eltöröltetni kívánom, mind azt óhajtom, hogy a jövőre is megtilalmaztasanak“ (6. k. 153).

Amikor egy másik megcsontosodott Werbőczy-eszmét támadott, nehogy a rendek nagyon elhidegüljenek a tervtől, megjegyzi: „ezeket nem újítás viszketegéből, hanem a nemzet jólétének forró óhajtásából hoztam elő ...“ Miről van itt szó? Az ősiségről, a királyi fiscus örökösödéséről. Visszatekintvén a kérdés eredetére megállapította, hogy az 1351-i örökösödési törvénynek Werbőczy adott maradandó létet. Ha keresi az alapot „minél fogva a fiskus a végrendelet alá nem eshető ősi javadalmakban örökösül,“ semmi mást nem talál, „mint a királyi adományt.“ Ezt „Werbőczy a nemesbirtok eredeti forrásának (alkotvány-ellenileg) nevezvén, belőle azon elvet következtette: dominus princeps noster est verus et legitimus successor omnium magnatum, nobilium“. . . L: 10.t. c, (6. k. 172). Megállapítja tehát, hogy ez a Werbőczy-féle cikkely nemcsak hamis — legalább részben — a történeti igazság előtt, hanem nemzeti haladásunknak leküzdhetetlen ellensége. Sorsa tehát csak az eltörlés lehet, „mi által javainkat, hitelünket, nemzetiségünket mostani alacsony állásából kiemelhetjük.“

Felemelte szavát az országgyűlésen a magyar nyelv érdekében is. E kérdésben a Bessenyei-Kazinczy-féle elvek vezették, melyek a nemzet politikai s társadalmi egységét és korszakos haladását voltak hivatva megvalósítani nyelvünk fejlesztése és művelése által. Már 1827-ben a következőket mondotta: „A virágzó magyarnak a játékszín csak egy újabb nemes gyönyörködésnek tárgya lett volna, nekünk pedig úgy kell azt óhajtánunk, mint hanyatló nyelvünk védelmét, mint enyésző karakterünk palládiumát, mint süllyedő lelkünk felemelő eszközét“ (2. k. 168). Világos volt előtte is, hogy a szélesebb mederben folyó haladás egyedüli feltétele a nemzeti nyelv. Elvetette a főrendek azon érvét, hogy „lassan kell haladni.“ Ez ellen felvetette, hogy vajjon lehet-e akkor lassan haladni, amikor a nemzeti egység gondolata sürgeti a megoldást? Elutasítja a főrendek magatartását a nemzeti érdekért, de azon meggyőződés alapján is, hogy ők „a lassúság ideáját századokhoz kötik.“

Nemcsak a nemzeti eszme egységéért küzdő politikus szólt ekkor, hanem a tudományos elmaradottságunk miatt aggódo felvilágosult író is, aki nyelvét rajongással szerette. Keserűséggel panaszolta fel, hogy nyelvünk „belső tulajdonosságainál fogva Európa leghíresebb nyelvei mellett sem vonulna szégyennel vissza, mégis hátra kellett maradnia. S e miatta mi egész tudományi míveltségünk, a mi egész literatúránk hol áll?” (6. k. 103) Rámutatott nemzeti hátramaradásunk alapvető okára is, »mert járomba vetették nyelvünket, mert eltapodíék, mert csúfot csináltak azon szerencsétlenekből, kik hazafiúságtól vezéreltetvén ezen nyelv kiművelésére adták magukat.“ Vallja, hogy „a hazai nyelv szabad, meg nem korlátolt élhetés; és így a természetjogok egyik legfontosabbika forog fenn . . . erre törekedni ... a hazafiúságnak, a nemzetiségnek elengedhetetlen kívánaia ... (6. k. 212). Jól látta Kölcsey, hogy a főrendek „a demokrátiától félnek, ha az anyai nyelv felemeltetik.“ Elkeseredett szavakkal fakadt ki a „keresztes és rojtos excellencek“ ellen, akik „a magyar nyelv teljes jogbatételével a magyar polgári alkotványt eltemetni képzelik.“ Cziráky grófhhoz intéz itt elmélkedésre készítő gondolatokat: „úgy attól félsz-e, jámbor gróf, hogy a *szent nyelv* elveszvéen, a *Zendavesztát* más is megértheti, s a *ti bramin bölcsességtek* odatesz. Jaj nektek Indiának szentéi! Jaj nektek egyiptomi férfiak! Bizony, bizony mondom, a *kaszt* lélek többé üdvösségre nem vezet. Uraim, tágítsátok meg az elzáró sáncot magatok körül, minek körében sem lábaitoknak elég sétat hely, sem tüdőiteknek elég levegő nem találkozik; s ki lesz az oka a veszélynek, ha saját zsírotokban kell megfúlnotok“ (7. k. 124). Helyesen érezte meg Kölcsey a nemzeti nyelv küldetését s ennek politikai, társadalmi és művelődési következményeit. Ebben a tudatban mondotta ez őt jellemző elhatározást: »Előbb fog e kebel megrepedni, mintsem a nemzeti nyelvre tett kívánságtól egy pillanatig is elállják.“

Szólott az eltiport lengyel szabadságért is, ha a haza határain kívül már „nem sietheténk, mint . . . más hazák gyermeki, kik fegyverben ménének el . . . idegen nép szabadságáért meghalni.“ Latbavetette az emberiség eszméjét a siker reményében. „Az emberiség kívánata az: adjunk... amit adhatunk.“ Majd az „emberi jogokhoz“ fellebezve hívta

íel a rendeket, hogy „a kétségbeesésig kínzott emberiség. .. az emberi eltaposott jogok nevében . . . nyissák fel kebleiket a szánakozásnak s a szerencsétlenekért“ a segítő „lépést megtenni ne késsenek“ (6. k. 142).

Az 1832—36-i országgyűlésnek a jobbágykérdés rendezése is munkálatai közé tartozott. Kölcsey a felvilágosult optimizmus reményében szállt harcba a háromszázados Werbőczy-eszmével szemben, mely ismét verhetetlenül állta az újraéledt küzdelmet, miként az 1790-es években. Most is bevehetetlen sziklaszirtnek bizonyult, amelyről visszapattan- tak a támadó nyilak.

Kezdődött ez azzal, hogy az úrbérre vonatkozó „örökös megváltásról szóló szakaszra“ a kormányzat tagadó választ adott a konzervatívokra támaszkodva. Kölcsey beszédében vizsgálat alá vette, hogy „az örökös megváltási jog, a monarchia, az arisztokrácia és a népboldogság elveivel minő viszonyban áll?“ Arra az eredményre jutott, hogy a kormányzat abban az állapotban akarja tartani a jobbágyságot, amiben József császár előtt volt. Ennélfogva hatálytalanná válik a szokásban lévő „manumissio“ s a szabadulásnak csak két lehetősége marad nyitva: a „polgári birtokszerzés“ a szabad városokban, melyet a szegénység akadályoz, és a „nemesi jószágra juthatás,“ melynek az „incapacitás“ és az „aviticitás“ az akadályai. A szabad városi polgáron kívül csak „két emberosztály lesz szabad — mondja Kölcsey — a földesúr, ki a helyiséget bírja, s a koldus, ki a helyiség utcáin, hajadon fővel és meztláb, irgalom és kenyér után kiáltozik“ (6. k. 186). Kérdezi, hogy az ország népessége érdekében mikor kap a jobbágy szabadságot, hogy „az úri (terhei között minden bizonnyal legnagyobb) tartozások alól kiemelkedhessek; s ezáltal a hazában lassanként egy boldogabb, s fennmaradó terheit könnyen teljesíthető néposztály támadjon?“ (6. k. 188) A közbiztonság érdeke is e jogrend eltörlését javallja, mert lehetetlen fenntartani az oly állapotot, melyben „némelyik kiváltságokkal és tulajdon javakkal bír, a nagyobb rész azon javakból magát kizártnak szemléli“ (6. k. 190). Emlékeztetett a parasztlázadásra, az erdélyi zendülésre József császár alatt, s az 1831-i kolerajárvány alkal- mával a tótok közt történt kegyetlenkedésekre. Ezekre az

orvosság nem „hóhérpallas és kötél.“ E kegyetlenkedés csak egyes életet oltott ki; itt azonban „a szó azon halhatatlan és hódíthatatlan szellemről van, mely századok óta, most lánggal lobbanva, majd hamv alatt emésztődve ég. És ezt nem zabolázza meg félelem, nem győzi meg hatalom; ezt csak megszelídíteni lehet. Nem egyébbel pedig, csak oly közös érdekel, mely a társaság tagjait egyformán kösse a hazához; s ez az érdek csupán két szó: *szabadság és tulajdon*“ (6. k. 191).

Kölcsey beszéde több mint száz éve hangzott el. Az általa értett szabadság nem jelentett teljes függetlenséget. Bár nem tett említést a jobbágy politikai jogairól sem, eszméje: „szabadság és tulajdon,“ mégis korszakos veresége lett volna a Werbőczy-alkotmánynak — ha megvalósul.

A következő támadást a Hármaskönyv ellen „Az úriszék tárgyában“ című beszédével intézte. Ez az intézmény sem tartható fenn a mai korban, mert „az úriszék azon időkre esik, midőn ez országban nem vala más néposztály, mint úr és rab-szolga.“ Ellentétben áll a korszellemmel is; ezt az „országgyűlés kezdete óta a lipcsei, frankfurti és más külföldi újságokban . . . mennyiszer vetették szemeinkre nekünk“ . . . Hogy e vád nem igaz, csak tettel bizonyítható. Előbb azonban meg kell győződnünk arról, hogy „ez a mi alkotványunk szennye, melynek eltörlését kívánnunk kell“ (6. k. 193). Mikor az eltörlés helyett az országgyűlés oly törvényt hozott, hogy a jobbágy „úrbéri panaszával mégis legelőször földesurát tartozzék felkeresni,“ leverten írta: „Ily szellemben látnivaló, nem nagyon fogunk a liberalizmus útján haladni“ (7. k. 246).

Az országgyűlésen a kormányzat és a nemesség azon része, melyet Kölcsey úgy jellemezett, hogy „a magyar nemes... semmit sem tagad meg örömet, csak fizetésről szót ne tégy,“ mert fizetni „ez ... a titulus nonus ellen van,“ megbuktatta a reformtervet. E viták alatt írt országgyűlési naplóiban maró gúnnyal fordul „Werbőczyék“, „a Werbőczy nemzetségének férfiai,“ a „Werbőczy bölcsei“ ellen, akik majd paragrafust, majd betűt rágtak, és így megakadályozták egy „kivéven miatt a tárgyalás folyását. Keserűen jegyezte meg Kölcsey, hogy „a megakadás nagy ló'n,“ a miatt, „hogy őt (jobbágyot) kihallgatás és ítélet nélkül elfogni se lehessen, *kivéven* a törvényben meghatározott eseteket“ (7. k. 286).

Míg az országgyűlésen hosszú, meddő vita folyt e kérdések körül, a legtöbb megyében a bocskoros nemesség magatartása miatt megváltozott a hangulat a reformok irányában. Tudvalevőleg Szatmár megye is oly utasításokat adott követeinek, melyek ellenkezésben voltak Kölcsey „elveinek szentségével.“

Búcsúbeszédében összefoglalta reformtörekvéseit, melyek az országgyűlésen vezették. Erőfeszítései, amint azt jelszavában mondotta, a „haza és haladás“ eszméit szolgálták. Célja volt „emelkedést adni az adózó népnek és a földbirtokot állandó és biztosabb alapra helyezni,“ meggyőződven arról, amiben a történelem körülbelül egy évtized után igazolta, hogy e kettőt megtenni itt az utolsó idő . . . midőn törvényhozás útján a fejedelem és nemzet közötti békés tanácskozásban eszközölni lehet azt, amiért máshol vérpatlakok folytak s inség borított el egész országokat“ (6. k. 206).

Az új megyei utasításokkal az ország sebeit csak sokasodni látta. Ezért az érzelmi temperamentum eszméiben csalódva, idealizmusában halálra sebezve, hazája és fajtája jövőjén kétségbeesve vonult el a politikai küzdőtérrel. A felvilágosult eszmék idealistája volt reálpolitikai és vezéri tehetőség nélkül. Érzékeny lelkű költő volt, kinek nincs ereje harcolni, s irányítani a korok és eszmék vad csatáiban, amikor „nemzetek lesznek, nemzetek vesznek.“

Remeteségében mindinkább sötét felhők szálltak lelkére, látva, hogy a „Werböczy nemzetség ködeiből tisztulni nem akar.“ Lassan elvesztette az utolsó reménysugárt is, ami már „nem is remény . . . csak óhajtás heve által támadó képzemény“ (9. k. 442). Fajáért a számára egyetlen megmaradt fegyverhez fordult — bizalom nélkül. „Mondanám: imádkozatok e népért, de ezért talán már az imádság sem használ. Mert hiszen önmaga miatt akar elveszni“ — írta Szemere Pálhoz 1835-ben (9. k. 443). Elete utolsó évében már leküzdhetetlen a tudat lelkében: „A mi politikai állásunk borzasztó“ (9. k. 474).

Ebben a halálos tusában fogant meg „Zrínyi második éneke.“ Ez átokzsoltár párbeszéd Kölcsey és a hajlíthatatlan, stoikus Sors között. A költő ismételt könyörgésére a Sors két megváltozhatatlan ítélettel felel. Az első versszakban a költő

fordul a Sorshoz, hogy oltalmazza a szenvedő hazát a kor-eszmékkal értetlenek „kánya-, kígyó-, féreg-“ támadása ellen, mert különben „végveszélybe dült.“ A második versszakban a Sors kegyetlen ítélettel felel a kérésre: „S másokra vársz, hogy érte vívni fognak? Önnépe nem lesz védőfala?“ Pedig a „szent harcra nyitva várt az út“, folytatja a Sors, „S ti védőfalat körüle nem vonatok“;-s ezért a gyáva fajért a hon „sírba jut“. Kölcsey ugyanis tagadta, hogy védőfala lehessen a hazának az a konzervatív nemesi tábor, mely a rendi alkotmány védőbástyájával sáncolja el magát.

Egy kegyetlen jóslat után ismét esengve könyörög a költő: „De szánjad, ó Sors, szenvedő hazámat!“ — hiszen akik „az ország sebeit“ csak sokasítani tudják, az „a vad csoport, mely rá dühödve támad , . . öngyermeki.“ E hűtlen fiakra átkot mond a költő: „Tapsd el e fajt, rút szennyét nememnek; S míg hamvakon majd átok ül, Ah tartsd meg őt, a hűv anyát“ ... A Sors Kölcseynek e kérésére valószínűsával kétségbeejtő, s elkövetkezésében megváltozhatatlan jövőbelátással válaszol:

Törvényem él! Hazád őrcsillagzatja
Szülőtti bűnein leszáll;
Szelíd sugárit többé nem nyugtatja
Az ősz apák sírhalminál.
És más hon áll a négy folyam partjára,
Más szózat és más keblű nép;
S szebb arcot ölt a föld kies határa,
Hogy kedvre gyúl, ki bájkörébe lép.

*

*

*

Vallásszemlélete is a felvilágosodás eszmevilágában gyökerezett. A „Történetnyomozás“ című értekezésében a felvilágosult egyénre jellemző elragadtatással szólt a tudomány hivatásáról és eredményeiről az európai művelődés újjáalakulásában. „A kiművelt Európa . . . felkutatta a földnek minden részét“ . . . Tehát haladt, gazdagodott, művelődött, s kultúrája által nemesedett, egyetemes emberszeretetre tanítva a társadalmat. Miáltal lehettek mindezek? Kétségkívül a tudomány által. Felvonatott a múlt időknek

kárpitja, Hellasnak és Rómának omladékai közül szedettek fel a bölcseségnek magvai. . . melyek oly szép virágokká, oly szép gyümölcsökké lettének. Tudomány nyitott utat a tengereken ismeretlen földekig, s a mérföldek ezreivel elválasztott népeket szomszédokká tette; tudomány alkotta össze a státusokat; embernek ember, nemzetnek nemzet ellen oltalmat készített; s lelkeinket az állati ösztönnek felibe emelvén, ismeretszomj és az emberiség felébresztett érzelmei által képesekké tett bennünket nemcsak egy szűk körű háznépnek tagjává, hanem egy egész nagy kiterjedésű hazának, sőt az egész világnak polgárává lehetnünk.“ (5. k. 213)

Kazinczy kétségtelen hatásán kívül a tudományba vett hite teszi érthetővé a vallással szemben táplált hidegségét és közönyét, melyek élete végéig kísérték (9. k. 31., 97). Főként filozófiai tanulmányai alakították vallásszemléletét, sőt hazafiságát is ifjabb éveiben. Erre vonatkozólag írta 1833-ban: „Volt idő (iskolai pályám vége s jurátusságom) midőn cosmopolitismus fogott körül, ez időben a magyar hazán nem függék melegen. Okának gondolom a francia lágymeleg poesist, s azon lélekölő hidegséget, melyet a francia újabb philosophok mindenre, ami szent, fuvallottak, — a *Système de la nature* s több. — De nekem mindig Bedürfnisz volt szeretni s forrón szerelni s így a cosmopolitai hidegség nálam csak futó paroxismus lehetett és szükségesen el kellett múlnia“ (9. k. 411). Nyilván, mert örökül hagyta ránk: „A haza minden előtt.“ (Emléklapra)

Azonban vallási magatartása élete végén sem jegecsedett ki. Ifjú korában lefizette adóját a stoicizmusnak, s e meggyőződését néha egészen sötét pesszimizmusa nem kevésbé táplálta. Élete utolsó szakában is e zord filozófiai elmélethez üzte vissza kétségbeesése. Kazinczynak 1813-ban írta: „Érzem a fátumnak nyomását, érzem, hogy nem vagyok szabad, bármit mondjanak is philosophjaink.“ Meggyőződése, hogy jót és gonoszt egyformán sújt a végzet, „de ki parancsol a sorsnak? ki vonja el a felleget, ha jó?“ (9. k. 96—97) E vigasztalan bölcséleti felfogásának forrására vonatkozóan található nála e megjegyzést: „... gyermekkoromnak legszebb éveit a görög philosophiának virágai között töltöttem el.“

Levelein kívül költeményeire is rávetette sötét árnyát a stoikus gondolkozás (A szenvedő, Bordal, Vanitatum Vanitas, A nyugtalan, Vigasztalás, Zrínyi második éneke stb.). A költő a stoikus bölcs rendíthetetlen nyugalmával törekszik elhelyezkedni a sorssal szemben!

Kis csolnak, ah, csak életünk,
A sors az óczeán:
Most szép partokra köthetünk,
Majd hullám mérge hány.
De kedvezőn lengő szelet,
S dörgő vést a csolnak felett
Túr a bölcs egyformán. (Vigasztalás)

Majd könnyel szemléli a világot s a körülötte történő változást, és ezeket hideg göggel veti meg:

Hát ne gondolj a világgal.
Bölcs az, mindent ki megvet
Sorssal, virtussal, nagysággal
Tudományt, hírt s életet.
Légy mint szikla rendületlen,
Tompá, nyugodt, érzetlen,
S kedv emel vagy bú temet,
Szépnék s rútnak hunyt szemet. (Vanitatum Vanitas)

Értekezéseiben (Töredékek) nemcsak a tárgyilagos kutató, hanem a felvilágosult eszméket valló tudós is megnyilatkozik. A vallási küzdelmeket a felvilágosult gondolkozó szemével nézte, elvesztvén érzékét ama történeti távol iránt, mely e harcokat, ha nem is helyesléssel, de legalább megértéssel véteti tudottra. „A gondolat: egyedül ezen hitben van idvesség . . . ezer iszonyító történeteknek kútfejékké változott ... A külön értelmi szekták felgyulladt haraggal küzdöttek egymás ellen s a szelíd Jézus tudományában neveltetett keresztyénnek fullánkjaikat pogány, zsidó és keresztyén egyformán érzették“ (5. k. 57).

Sürgeti a toleranciát s a kölcsönös szeretetet. „Dicsekszünk tudományal, dicsekszünk felvilágosodással, szentséggel, virtusokkal, s ime még nem tanultuk meg egymást túrni, egymást szeretni, egymással egyesülni, egymásnak engedni“ (5. k. 57).

Elismerte a vallás értékét, de lelkében megvetéssel fordult el a „lélekvadászás“-tól, mely „setét és világos századokon keresztül folytatott csupán religiói küzdés, a theológianak mesterséges szövedéke, a hierarchiának különös aikolványa“ ... Ez elkeseredett küzdelmet a felvilágosodás eszmevilágában élő Kölcsey nem érthette meg. Az önfeláldozás határát súroló filantrópiája nyilván elítélte ama felfogásban durvább kort, mely egy eszme célra vitelében nem különböztetett a rendelkezésére álló morális és jogi elvek s a XIX. század újhumanizmusával össze nem egyeztethető durva erőszak között. „Feltétetett a fáklya — írja — hogy világoljon a vándornak; az örült lekapta azt, s tartományokat perzselt fel általa. Felemelte magát az erőszak, s hitet parancsolt, s a virtus színével leplezte bűnét, azt mondván, hogy emberszeretetből és szánakozásból erőszakoskodott. Gyönyörű példái az emberszeretnek! így látja a keresztes had lovagja, mint haldoklik a vízbe bukott szaraczen, felé siet s rámondja a sacramentumnak szavait; mélyebbre nyomja a víz alá, hogy megfúljon“ (5. k. 60).

A felvilágosult eszméket azért tartotta különösen üdvöseknek, mert ránevelnek arra, „hogy másokat tűrjünk s még ellenkező értelemek mellett is tűrjünk“. . ., s mindent, ami az emberiségre tartozik, tiszteljük. A felvilágosodás célját abban jelölte meg ő is, hogy általa „az emberi boldogságnak kell elősegítenie.“

A felvilágosult naiv optimizmusával vetette fel maga előtt a felekezeti egység gondolatát, amely már a humanizmus korában sem volt ismeretlen az emberi haladás érdekében. Ha ez megvalósulhatna, „az út a közönséges művelődésnek megtisztíthatnák; félszázad alatt talán többet haladnánk, mint azon idő óta, midőn a reformatio Európát megrázkódtatá.“ (5. k. 63) Tisztában volt a felvilágosodás új műveltséget teremtő erejével. E meglátás mély szellemét nem vakította el a tények irányában. Nem osztotta ki fenntartás nélkül az Egyháznak a felvilágosodás korában szokásos építetionokat. Amennyit a római hierarchia jó oldalából felismert, nem tagadta meg elismerését tőle. „Uralkodásra vágyás és szabadság-szeretet egymás ellen küzdő felek valának Európában: de a római hierarchia és az európai népszabadság nem voltak egymással

küzdésben . . . Helvétianak azon kantonai, melyeknél leg-elevenebb volt a szabadság szelleme, hol Telinek kápolnái állottak, s a gessleri sapka nem imádtatott, a katolicizmus és a hierarchia mellett véri ontottak“ (5. k. 75). Nem látott elnyomást „a római szék hatalmá“-ban, inkább annak az „ellensúlyának tartotta, „mely a fejedelmi és nemességi despotizmusnak ellene dolgozott, s mely a népnek alsó rendét felemelte.*

Herderrel szemben védelmébe vette a papságot a jövő haladása nevében az ókori kultúra áthagyományozásáért. Ez nélküle — állította Herderrel ellentétben — nem történhetett volna meg: ... mi lett volna a tudományokból s mi lett volna a későbbi generációkból, ha a gondviselés ezen az úton nem segített volna?“ Világos volt előtte a kereszténység nemzetfenntartó ereje is, mert a történelem bizonyítja meg előtte, „hogy mindazon vad népek, melyek napnyugaton megjelentek: vagy ismét eltűntek onnan, vagy a kereszténységnek alája vetvén magukat, tagjává lettek az európai köz-társaságnak“ (5. k. 77). Kiemelte, hogy Oroszország nem fogadta el a pápa követeit, kívül áll tehát az európai nép-közösségen. S kérdi Herdertől: „Ki fogja megbizonyíthatni, hogy ezen körülmény az orosz népet Európának több népei felett magasabb műveltségi polcra segítette?*

Villers ellenében tagadta, hogy a katolicizmusban nincs haladás. Ő ugyanis a reformációt a felvilágosodás leányának nevezte. Kölcsey így felelt neki: „Honnan tehát a felvilágosodás? A catholicismus kebléből! Honnan a reformatio? A catholicismus felvilágosodásából?“

Tárgyilagosan mutatott rá a szabad vizsgálódás veszélyére. Ez egészen szokatlan jelenség a felvilágosult egyénnél. „Ahány ember, annyi vélemény,“ erről őt az „egymásra tóduló szekták“ győzték meg. Nem volt kétséges előtte az sem, hogy „a nép bizonyos pontokra nézve most is csak olyan világos, mint Nagy Károly, Hildebrand s Luther koraikban vala.“

Ezek vallási téren Kölcseynek, a történeti tényekre támaszkodó tudósnak megállapításai. Igazság szeretete, felvilágosult eszmevilága ellenére is tárgyilagos eredményre vezetette. Felvilágosult vallásszemlélete akkor válik szembe-szökővé, ha elvetve a multat, egyéni elveitől vezeteti magát.

Tévedett, amikor „az egyes dogmákat, a transsubstantiációt, gratiát, paedestinatiót“ csak a „scholasztikai lélek feszegetésének“ tartotta, meggyőződve arról, „hogy ezeket nem lehet a religio talpkövei közé számlálnunk.“ A lényeges alapkérdésben tehát nem ítélt helyesen, azt hívén ugyanis, hogy a „hitnek közönséges fundamentuma rendületlenül maradna“ a vitatott tételek különböző értelmezése mellett is. Nem tartja a felvilágosodással összeegyeztethetőnek kutatni azután, hogy ki mit hisz „a szentháromságról, a teremtésről, eredendő bűnről, megváltásról?“ Felvilágosult fő ilyeneket nem feszeget. Meg is sóhajtja „a nagy lépést a világosodás felé, ha ezeken túlestünk!“

Téves alapelvekre támaszkodó felvilágosult történetnézése egyengette számára az utat a felekezeten-kívüliség felé. Az emberiség történetét szárazmalom-taposásnak látta, tagadva a nagy történelmi megrázkódtatások metafizikai célját. »Azt tanítják, hogy a gondviselés nem hagyja el az emberi nemzetet, s hogy ezen szenvedésekkel . . . kikészült emberi nemzetnek bizonyos isteni célok felé kell közelgetnie; s ezen célokat szükségképpen és egyedül megrázó rendületek által fogja elérhetni. Ó, tegyétek nekem azon nagy, azon isteni célt csak oly világossá, csak oly látszóvá, mint Herschelnek legtökéletes csövén a legtávolabb feltűnő csillagzatnak legparányibb pontja látszatik.“ Végigtekintvén a történelem vérzivatarain Babylonia és Róma megdőlésétől a francia forradalomig, azt kérdezi — ezek következményeit vizsgálva — „mutassátok meg, hol található bizonyos közönséges céltól való távozást vagy célhoz közelítést?“ (5. k. 102)

Kölcsey romantikus érzelmvilágánál fogva a vallást is érzelmi elemnek tartotta. „A vallás tulajdonképpen nem az értelemnek tárgya. Van bennünk bizonyos érzelm, melyet religiói érzelmnek nevezhetnénk, mely . . . különböző emberekben különböző mértékkel találkozik“ (5. k. 61). Számára a vallás csak érzelmvallás (Gefühlsreligion), nem pedig az embernek értelmi és érzelmi világát egyformán betöltő magatartás Isten iránt. Így érthető is vonzalma a katolicizmus irányában, valamint közönye az érzelmet háttérbeszorító kálvinizmussal szemben. Olyan volt előtte a keresztény vallás „mintáz eleusisi mysteriumok vagy Silyllák barlangja,

tele sejdítésekkel, bámulattal, elfogódásokkal.“ S ha választania kellett volna a vallások között, ahhoz csatlakozott volna, „mely magát Rómáról nevezi“ s e kérdésre, miért? kérdezője előtt „Schillernek tragédiáit“ nyitotta volna fel. Kétségtelen, hogy a Goethe-Schiller-féle újhumanizmus hatása ez Kölcsey-nél, mely esztétikájában gazdagon értékesítette a keresztény misztikum költőiséget. Hajlottá pantheizmus felé is élete végén. Német mestereinek pantheizmusa, különösen Goethéé, valószínűleg nem hagyta érintetlenül, hiszen saját vallomása szerint „Goethe és Homeros“ volt „legkedvesebb olvasmánya.“

A vallás szükségességét csak a tömeg számára tartotta „múlhatatlan“-nak, „mely őket a szívnél fogva szelídségre és moralításra vezeti „s ez által boldogságra.“ A gondolkozó elit, főként pedig „egy igazán philosoph“ vallási szempontból „bármely resultatumokra vitte is okoskodása,“ tagadhatatlan, hogy „nyugodt nem lehetne.“ E megállapítása Goethéével mutat rokonságot: „Wer Wissenschaft und Kunst besitzt, hat auch Religion. Wer jene beiden nicht besitzt, der *habe* Religion.“

Szükségesnek tartotta a vizsgálódást, amely nélkül „nincs tudomány és tudomány nélkül kultúra.“ Azonban elítélte a reformációt, mert a tudományt, a kultúrát és a haladást egy századdal visszavetette. A vallás területéről ellenben kirekeszti a tudományos kutatást, mert »az emberi nemzet felett és körül . . . világosságnak és homálnak bizonyos jóltevő egyarányúságban kell elterjednie.“ Nem tartotta megnyugtónak a tudományt az ember tépelődő kérdései számára. Egyedüli vigaszt — híven romantícizmusához — a szív megtisztult érzelmétől remélt — mely nem nyugtalanít, mint az értelmi vizsgálat, hanem „megnyugtat bennünket, önként vezet a közönséges emberszeretetre és türelemre.“ Erre van szükség Bellarmin és Pázmány »sötét századai után.“ Mert megszűntek már a controversiák s „új erőt és ösvényt vett a tudomány, a világosodás, a művelődés.“ Ebben a korban reménytelennek tudta „sikoltani bagolyként a nap ellen“ . . . Kölcsey tehát felvilágosult volt és romantikus. Azonban nemes idealizmusa összefogó erejével biztosította e két ellentét egyensúlyát. Hidegen hagyta felvilágosult eszmevilágát a vallási nehézségek feszegetése. Mellőzte azokat, sőt magát a

vallást is. „Religiómról szólni csak akkor leszen idő, midőn vagy többé nem leszek, vagy magam is írói s emberi pályámra a jövődőség számára visszatekintek“ (9. k. 396). Volt-e tehát Kölcseynek vallása? Farkas Gyula azt írja: „Kölcseynek van religiója.“¹ Nem megy túl a mértéken ez előzmények után az a megállapítás, mely Kölcsey vallását a pozitív vallásokat mellőző s az egyetemes humanitásba vetett vallásos érzésben véli megnyilvánulni.

* * *

*

A Werbőczy-eszme és a felvilágosodás politikai és világnézeti hullámzásának utolsó fodrai látszanak Kölcseyvel irodalmunkban elsimulni.

A középkor theocentrizmuson nyugvó eszmevilágának időálló voltát meg nem tagadhatjuk sem társadalmi, sem világnézeti téren, habár egy hozzánk közelebb álló racionalisabb kor áldásait elismerjük is. Talán levonható az a következtetés is e két merőben ellentétes koráramlat és társadalmi berendezkedés évszázadokra terjedő harcaiból, hogy csak az az államrend számíthat maradandó fennállásra, amelyben az egyes társadalmi osztályok — emberi színvonalra emelve — maradék nélkül betöltik hivatásukat.

¹ Farkas Gyula, A magyar romantika Bp. 1930. 126. 1.

Irodalom

- Ahafi Lajos*: Katona József összes művei. Bp. é. n.
Angyal Dávid: Kölcsey P'erenc Minden Munkái. Bp. 1886.
Angyal Dávid: Kisfaludy Sándor Minden Munkái. Bp. 1892⁴
Aquinoi Szt. Tamás: Summa Theologica. I. II., II. II. Torino, 1932.
Aquinoi Szt. Tamás: De regno. Paris, 1927.
Arany László: A magyar politikai költészetről (1873). Tanulmányok. Bp. 1907.
Balanyi György: Katona József, mint történetíró. (A K. J. Társ. Évk. 1933/34.)
Ballagi Géza: A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig. Bp. 1880.
Baranyai Zoltán: A francia nyelv és műveltség Magyarországon. Bp. 1920.
br. Brandenstein Béla: Az ember a mindenségben, I. Bp. 1936.
Cathrein, Viktor: Moralphilosophie. Freiburg, 1890.
Concha Győző: A 90-es évek reformeszméi és előzményeik. Bp. 1885.
Eckhart Ferenc: Magyar alkotmány és jogtörténet. Bp. 1934. (Egyet, előad.)
Eckhardt Sándor: A francia forradalom eszméi Magyar-
« országban. Bp. é. n.
Fichte, J. Gottlieb: Naturrecht. (Sämtl. Werk. III. Bd.) Berlin, 1845.
Fináczy Ernő: Az újkori nevelés története. I.—II. Bp. 1927.
Fraknói Vilmos: Martinovics és társainak összeesküvése. Bp. 1880.
Frankói Vilmos: Martinovics élete. Bp. 1921.
Fraknói Vilmos: Martinovicsnak Istent tagadó elveket hirdető imént felfedezett francia munkája. Bp. 1920.

- Fraknói Vilmos*: Werbőczy István kiadatlan levelezése és egy országgyűlési beszéde. (M. T-Tár) 23. k. Bp. 1877.
- Holzknacht, Georgine*: Ursprung u. Herkunft der Reiformideen Kaiser Joseph' s II. auf kirchlichem Gebiete. Innsbruck, 1914.
- Hóman-Szekfü*: Magyar Történet. II, V. k. Bp. 1935.²
- Horváth János*: Egy íjezet a magyar irodalmi ízlés történetéből. (Székí. ért.) Kisfaludy-Társ. Évi. 1924.
- Horváth János*: Kisfaludy Sándor. Bp. 1936.
- Horváth János*: Katona Józseí. Bp. 1936.
- Illés József*: Bevezetés a magyar jogtörténetbe. Bp. 1930.
- Ferenczy József*: A magyar hírlapirodalom története 1780-tól 1867-ig. Bp. 1887.
- Jancsó Elemér*: A magyar szabadkőművesség irodalmi és művelődéstörténeti jelentősége a XVIII. században. Cluj, 1936.
- Kant, Immanuel*: Die Metaphysik der Sitten (Sämtl. Werk. VII. Bd.) Leipzig, 1868.
- Kerecsényi Dezső*: Kölcsey Ferenc. Bp. 1940.
- Kiss Endre*: Katona Józseí, Kecskemét város íóiskálisa. (A K. J. Társ. Évk. 1933/34.)
- Kolosvári-Ovári*: Werbőczy István Hármaskönyve. (Magy. Törv. Tár.) Bp. 1897.
- Kornis Gyula*: Történetiilozóíia. Bp. 1924.
- Koszó János*: Fessier Aurél Ignác. Bp. 1923.
- Marczali Henrik*: Magyarország története II. Józseí korában. I—III. k. Bp. 1885-8.
- Marczali Henrik*: Az 1790/91 -i országgyűlés. I—II. k. Bp. 1907.
- Mályusz Elemér*: Sándor Lipót emlékiratai 1790—95. Bp. 1926.
- Miletz János*: Katona Józseí családja, élete és ismeretlen munkái. Bp. 1886.
- Mitrofanof, Paul*: Joseph II (I—II. Bd.) Wien, 1910.
- Müller Lipót*: Francia politikai eszmék a reformkor irodalmában (E. Ph. K. 57. évi.). 1923.
- Montesquieu, Charles*: Esprit des lois. Paris, 1867.
- Notter Antal*: A természetjog. Bp. 1906.
- Pulszky Ferenc*: Martinovics és társai. Bp. 1907.

- Rousseau, Jean- Jacques*: Contrat social. Francfort, 1855.
- Ruber József*.-Werböczy gondolatvilága. (Minerva II. évf.)
1923.
- Szekfü Gyula*: A magyar állam életrajza. Bp. 1923.²
- Toldy Ferenc*: Berzsenyi összes művei. Bp. 1864.
- Waldapfel Imre*: Katona és a filozófia. (E. Ph. K. 59. évf.)
- Wülmann, Otto*: Aus der Werkstatt der Philosophia
perennis. Freiburg, 1912.
- Willmann Otto*: Didaktika (Ford. Schütz József.) Bp. 1917.
- Windelhand, Wilhelm*: Geschichte der Philosophie.
Tübingen, 1912.

Névmutató

Aquinoi Szt. Tamás 5, 7, 8
Bacon 24, 25
Bacsányi János 45
Balassa Ferenc gr. 35
Barcsay Ábrahám 35
Batthyány Alajos gr. 12, 33, 41, 56, 57
Bánk Bán 75
Bellarmin 113
Benyák Bernát 25
Bessenyi György 3, 64, 65, 102
Bél Mátyás 25
Berzsenyi Dániel 68, 69, 10, 71, 73, 74
Bodin, Jean 18
Cházár András 12
Cörver Elek br. 25
Concha Győző 11
Contrat social 10. 19, 42
Corneille, Pierre 93
Corpus iuris 31
Cziráky József gr. 103
Descartes 25, 25
Dukay-Takách Judit 59
Eckartshausen 74
Eckhardt Sándor 11
Eduardo Corsini 25
Falkenstein gr. 37
Franklin Benjamin 70
Farkas Gyula 114
I. Ferenc 59, 94

Galilei 25
 Gassendi 25
 Gessner 25
 Gottsched 25
 Goethe 113
 Grossing 28, 31
 Grotius 10, 19

 Hajnóczy József 33, 45, 48, 57
 Haugwitz gr. 36
 Hármaskönyv 12, 23, 32, 37, 44
 Hildebrand 111
 Hobbes 10
 Hoffmann Lipót 30
 Homéros 113
 Horváth Barna 3
 Horváth Endre 59
 Horváth János 60, 68
 Izdenczy József 31
 Jankovich Antal gr. 35
 II. József 26, 32, 35, 37, 38, 49, 55, 59, 60
 József nádor 62

 Kalazanti Szt. József 25
 Kant 11, 20, 70
 Katona József 81; 74, 76
 Kazinczy Ferenc 3, 27, 34, 64, 65, 68, 71,
 102, 108
 Keresztúri József 29
 Kisfaludy Sándor 60, 62, 65, 68
 Kollár Ádám 28
 Kossuth Lajos 65
 Kotzebue 74
 Kölcsey Ferenc 92, 93, 97, 98, 99, 113, 114
 Korán 31

 Laczkovits János 45, 47
 Leibniz 25, 37
 Lessing 25
 Leviathan 19

Locke 19
Loyolai Szt. Ignác 34
Luther 111
Macchiavelli 7, 15
Majláth János gr. 35
Martini 37
Martinovics Ignác 45, 50, 57
Mária Terézia 26, 35, 54
Molière 93
Molnár János 31
Montesquieu 19, 41
Nagy Károly 111
Napoleon 65, 73
Newton 24, 25
Nagyváthy János 29
Occam Vilmos 7
Opus Tripartitum 5, 7, 22, 30
Orczy Lőrinc br. 34, 35
Pálíy Károly gr. 35
Puñendorfi 10, 12
Quesnay, 38
Racine, 93
Ráció 23, 37, 54, 70
Ráth Mátyás 25
Révai Miklós 25
Rousseau, Jean-Jacques, 10, 12, 19, 20,
41, 42, 69
Sonnenfels 37
Spielenberg Pál 27
Spinoza 10, 19
Stoa 7
Schiller 65, 68, 113
Skublics Imre Imre 65
Szacs vay Sándor 26, 27
Szaitz Leó 33
Szekfü Gyula 22

Széchenyi István gr. 3, 50, 60, 64

Szt. Gellért 90

Teleky Mihály gr. 35

Teleky Ferenc gr. 59

Thomasius 10, 11

Van Swieten 36

Veit Weber 74

Virág Benedek 59

Voltaire 57, 65

Werbőczy István 51; 3, 5, 7, 8, 9, 12, 13,
15, 16, 17, 18, 19, 21,
22, 23, 28, 30, 32, 33,
35, 37, 39, 40, 42, 47,
50, 55, 57, 62, 65, 73,
81, 93, 97, 101, 114

Wesselényi Miklós 99

Wieland 65

Windisch Károly Gottlieb 25

Wolf, Keresztély 25, 37

Zendaveszta 104

Zichy Károly gr. 35

Tartalom

Lap

1. Werbőczy és a felvilágosodás jog- és államböl- cselete	5—21
2. A Hármaskönyv társadalmi rendje és a demokra- tikus eszmék hazánkban	22—50
3. A hazai felvilágosodás küzdelme a keresztény állameszme ellen	51—58
4. A Werbőczy-féle államszemlélet és felvilágosult íróink	59-114

Irodalom 115

Névmutató 118